

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 6. ‘Tonen dat wij er nog waren!’ *De bezoeken in het land*

Zodra de rouw het toeliet, ging moeder dapper aan de slag. Na de lange ziekte van vader was het ook erg nodig contacten te leggen en door onder de mensen te komen en in het publiek op te treden, te tonen, dat wij er nog waren! Onder andere vroeg zij mensen te eten... Spoedig begonnen wij officiële bezoeken af te leggen aan steden en provincies, maar altijd zó dat mijn onderwijs er niet onder leed.¹

Op hoge leeftijd memoreerde koningin Wilhelmina hoe intensief het opvoedingsprogramma was geweest dat moeder Emma voor haar had samengesteld en vooral hoe ‘anders’ haar jeugd was geweest. De vorstin had intimiteit en een gewoon leven gemist. Vooral na de dood van haar vader was dit het geval geweest. Naar haar eigen gevoel had Wilhelmina voortdurend klaar moeten staan voor officiële optredens en binnen de paleizen heerste een voor haar beklemmende sfeer van ‘een permanent semi-officieel leven.’² Dit was het gevolg van beleid: na de officiële rouw ging koningin Emma weer de noodzakelijke contacten herstellen en liet zij zien dat de Oranjes er nog waren na de jaren van onzichtbaarheid als gevolg van de ziekte van Willem III. Na een aantal diners in Den Haag kwamen er in navolging van de eerdere Oranjekoningen ook officiële bezoeken aan steden en provincies. Een immer in het zwart geklede Emma nam een altijd in maagdelijk wit geklede Wilhelmina mee het land in. Wilhelmina stond daarbij als draagster van de Kroon in het middelpunt, maar begreep nauwelijks wat precies gaande was. Aan haar ‘begeleidster’, haar moeder Emma, vroeg zij eens waarom zij toch altijd moest vóórgaan. ‘Je zou op mijn sleep kunnen trappen’ was het antwoord van de altijd tactvolle Emma.³ Wilhelmina’s dankwoord aan de burgemeester van Maastricht was in 1895 was dan ook eenvoudig: ‘Dank u wel, burgemeester, wat U voor ons gedaan hebt, was bepaald heerlijk’.⁴

Aan de jeugdige Wilhelmina gingen de bezoeken duidelijk grotendeels in een waas voorbij. In haar memoires verwees zij kort naar verschenen gedenkboeken. Zij wilde alleen de impressie kwijt dat Emma zich in die jaren vooral zorgen had gemaakt omdat de laatste loot van de ‘Oranjestam’ ten onrechte een ziekelijke indruk maakte. ‘De eerste jaren was ik sterk onder de indruk van deze gebeurtenissen, niet op het ogenblik, maar de tijd, die er onmiddellijk aan voorafging. Ik wond me er erg over op, met als gevolg dat ik, terwijl ik kerngezond was, er bij het bezoek zelf bleek en moe uitzag en op het publiek de indruk maakte een zwak kind te zijn. Dit was niet prettig voor moeder. Aan het officiële optreden zelf raakte ik spoedig gewend; moeder zorgde ervoor, dat ik het gemakkelijk had.’⁵

Wilhelmina had het gemakkelijk, maar dat kon niet gezegd worden van de burgemeesters en provinciale gouverneurs die de twee koninginnen ontvingen. Juist in Maastricht deden de burgemeester en commissaris van de Koningin hun uiterste best voor een goed georganiseerd bezoek. Schriftelijk liet gouverneur G.L.M.H. Ruijs de Beerenbrouck in 1894 nadrukkelijk aan particulier secretaris De Ranitz weten hoe blij hij was dat na bezoeken elders in het land óók een bezoek aan zijn zuidelijke regio in het vooruitzicht werd gesteld. ‘Ik heb de eer U te verzoeken bij H.M. de Koningin-Regentes de tolk mijner diepe erkentelijkheid te willen zijn voor dat bewijs van Hare hoge belangstelling in mijne provincie, waar reikhalzend naar dat vorstelijk bezoek wordt uitgezien. Uw vraag of een

¹ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 61-62.

² Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 60-62.

³ Op citaat bij: J.J. Bouman, *Op en rond Oranje’s troon* (’s-Gravenzande 1963) 275.

⁴ *Dagblad van Maastricht/ Provinciale Limburgsche Courant*, 21 mei 1895. Op citaat bij: M.F. van Kersen-Halbertsma, ‘Bezoeken in het land’, in: *Wij zijn er nog*, 60.

⁵ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 62.

vierdaagsch bezoek aan Limburg wenschelijk zou zijn beantwoord ik zeer beslist bevestigend.’⁶

Ruijs de Beerenbrouck liet ook direct merken hoeveel kopzorgen dit bezoek zou gaan brengen. Een programma kon hij niet direct samenstellen, maar hij zou zich er mee bezighouden en zou zo spoedig mogelijk meer laten weten. Problematisch was vooral het logement van de koninginnen en hun gevolg. De provinciale gouverneur wilde zijn *hôtel* ter beschikking stellen en stuurde een plattegrond van dit officiële residentiegebouw. De Ranitz werd uitgenodigd om het persoonlijk in oogschouw te komen nemen. Het probleem was dat de vertrekken, waaronder ‘de zoogenaamde Koningskamers, die uitsluitend voor Vorstelijke bezoeken worden gereserveerd’, niet bepaald meer de vorstelijke luister vertoonden die De Ranitz mogelijk verwachtte. ‘Mijn particuliere woning is onlangs geheel gerestaureerd, maar in de zoogenaamde koningskamers met dependencen en de receptiezalzen zal nog heel wat te doen zijn, want sedert ongeveer 35 jaren is daar niets vernieuwd.’ Er was zelfs sprake van verrotte lambriseringen. Ruijs stelde daarom voor de minister van Binnenlandse Zaken te adviseren om deze vertrekken zo spoedig mogelijk opnieuw in te laten richten. ‘Want in de huidige toestand is het absoluut onmogelijk Hare Majesteiten in dat gedeelte van het Hotel te ontvangen.’⁷

De grote spoed om de ‘Koningskamers’ te herstellen verdween snel. Ruijs de Beerenbrouck presenteerde een voorlopig programma, maar liet nadrukkelijk weten dat hij er pas na een officiële koninklijke aankondiging openlijk met verschillende personen en afgevaardigden van corporaties en andere groeperingen over zou ‘kunnen confereren’. Er bleek een veel groter probleem dan huisvesting te zijn gerezen: er waren in Maastricht gevallen van cholera gesignaleerd. Twee behandelend geneesheren hadden verzekerd dat het geen ernstige gevallen waren, maar al snel kwam nieuws dat het koninklijk bezoek op losse schroeven zette: uitwerpselen van een choleralijder waren door het bacteriologisch instituut in Utrecht onderzocht en gebleken was dat het om bacillen van de gevreesde *cholera asiatica* ging. Noodgedwongen adviseerde Ruijs daarom om het koninklijk bezoek uit te stellen.⁸

Ruijs adviseerde De Ranitz niet alleen over mogelijk medisch gevaar dat de laatste Oranjeloot kon treffen, maar ook over politieke conflicten waarbij de bovenpartijdig geachte koninginnen maar het beste zo ver mogelijk uit de buurt konden blijven. De stad Roermond kon bijvoorbeeld het beste vermeden worden want daar was een politiek conflict tussen de provinciale en gemeentelijke regering over teruggave van archieven van het stadsarchief Roermond aan het rijksarchief in Maastricht.⁹ In opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken was Ruijs persoonlijk opgetreden. Ook op eventuele anarchistische of socialistische acties werd goed gelet. De commissaris schreef dat hij niet stilzwijgend kon voorbijgaan aan een incident: bij een inwoner van Maastricht was recent in een champagnefles ongeveer 45 gram buskruit aangetroffen tezamen met een niet ontplofbare stof en een hoeveelheid spijkers. Er had geen ontploffing plaatsgevonden omdat de lont vanzelf was uitgedoofd in plaats van door te branden. Er was daarom geen gevaar geweest voor de inwoners van het huis. Ruijs dacht dat er eerder sprake was geweest van een persoonlijke wraakneming of bangmakerij dan een anarchistische aanslag.¹⁰

⁶ KHA A47-X-112, no 1245. Brief van G.L.M.H. Ruijs de Beerenbrouck, commissaris van de Koningin in Limburg, 7 juli 1894. De familienaam werd per 21 maart 1895 formeel gewijzigd van ‘Ruijs van Beerenbroek’ in ‘Ruijs de Beerenbrouck’. Zie www.parlement.com. Ruijs gebruikte de oude spelling in de geciteerde correspondentie.

⁷ KHA A47-X-112, no 1245. Brief Ruijs de Beerenbrouck, 7 juli 1894. ‘Hare Majesteiten’: conform origineel.

⁸ KHA A47-X-112, no 1245. Brief Ruijs de Beerenbrouck, 16 juli 1894.

⁹ Het conflict, dat liep van 1889 tot 1901, ging over de teruggave van archiefstukken van het stadsarchief te Roermond aan het rijksarchief te Maastricht en had een bewogen voorgeschiedenis die terugging tot de Franse tijd. Zie voor een reconstructie: Carel Bloemen, *De Roermondse archiefkwestie, 1889-1901* (Maastricht 1966).

¹⁰ KHA A47-X-112, no 1245. Brief Ruijs de Beerenbrouck, 16 juli 1894.

Ruijs' brieven bleven elkaar opvolgen want de bacillen van het gevreesde *cholera asiatica* bleken in het kanaalwater tussen Luik en Maastricht voor te komen. Via het *Provinciaal Blad van Limburg* liet Ruijs formeel de bewoners van Limburgse gemeenten wijzen op het grote gevaar. De Limburgers werden gemaand het rivier- en kanaalwater niet te gebruiken als drink- of badwater.¹¹ In gedetailleerde brieven aan De Ranitz beschreef Ruijs in juli en augustus 1894 nauwgezet hoe de cholera-epidemie zich ontwikkelde. Op 2 augustus 1894 moest Ruijs aan De Ranitz melden dat er inmiddels 31 personen besmet waren en veertien van hen waren overleden. 'Men vermoedt dat de ziekte veroorzaakt is door het gebruik van water uit putten, die in verbinding staan met het Kanaal Luik-Maastricht. Dit is, na ongeveer eene maand nagenoeg droog gelegen te hebben wegens noodzakelijke herstellingen, ongeveer den 20den Julij wederom gevuld geworden en wel van uit Luik met water uit de rivier de Maas. Een bacteriologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit water sterk met bacillen van cholera asiatica besmet was. Of bovengemeld vermoeden gegrond is, zal een nader onderzoek dat gaande is, leeren.'

Voor koningin Emma was dit reden het bezoek voorlopig af te blazen. Op 26 juli meldde De Ranitz dat 'HM voor het oogenblik van het bezoek afzag, doch stellig voornemens was het volgend jaar, indien de gezondheidstoestand gunstig is, het voorgenomen bezoek aan Prov. Limburg te brengen'.¹² Ruijs 'veroorloofde' zich vervolgens een advies alsof het zijn eigen idee was: 'in de gegeven omstandigheden zal er aan een bezoek van Hare Majesteiten aan Limburg in de tweede helft van September van dit jaar wel niet te denken vallen'. Met oog op festiviteiten in de open lucht adviseerde hij De Ranitz om het bezoek een jaar later, in mei of juni, te laten plaatsvinden.¹³

Op 8 maart 1895 kregen de commissarissen van de Koningin in zowel Noord-Brabant als Limburg een aankondiging van een komend bezoek van de twee koninginnen. Op 6 maart 1895 liet Ruijs de Beerenbrouck namens Gedeputeerde Staten van Limburg weten dat zij 'de groote vreugde deelende, die het geheele gewest vervult' de koninginnen graag een feestmaal wilden aanbieden. De brief was gericht aan 'Mevrouw!' Het koninklijke blauwe potlood zette een forse streep onder 'deelende' en een 'feestmaal' en benadrukte daarmee de eeuwenoude en interculturele traditie dat via een maaltijd symbolisch een belangrijke relatie wordt bevestigd.¹⁴

Na deze officiële mededeling kon Ruijs eindelijk in het openbaar spreken met diverse personen en afgevaardigden van verschillende organisaties. Er werd een programma samengesteld met ingrediënten zoals in de meeste steden en provincies: diners aangeboden door Provinciale Staten en het stadsbestuur van Maastricht, een fakkeloptocht, een bezoek aan het raadhuis, een bezoek aan een agrarische tentoonstelling, rijtoers, bezoeken aan vooraanstaande kerkgebouwen, het bijwonen van een kerkdienst op zondag en diverse uitstapjes in de omgeving. De inwoners van Limburg waren, na inschrijving, welkom op audiënties die in Venlo en Maastricht werden georganiseerd.¹⁵

¹¹ *Provinciaal Blad van Limburg*, 1894. No. 71. Publicatie van het formele schrijven van de commissaris van de Koningin aan de 'heeren Burgemeester en Wethouders der gemeenten in Limburg'. KHA A47-X-112.

¹² KHA A47-X-112, no 1245.

¹³ KHA A47-X-112, no 1245. Brief Ruijs de Beerenbrouck, 2 augustus 1894.

¹⁴ KHA A47-X-14, uitgaande nummers 441 en 442. De Ranitz schreef steeds in grijs potlood in linkerbovenhoek van een inkomende brief welk antwoord hij had doen uitgaan. Vgl. hoofdstuk 3: Willem III gebruikte een blauw potlood om de rapportages van De Casembroot te markeren en akkoord te verklaren; idem in 1883 bij de kabinetsformatie van 1883 en 1888: NL-HaNA, KdK, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4280 en 4282.

Brief van Ruijs de Beerenbrouck. KHA A47-X-123. Voor de historische en antropologische waarde van een feestmaal, zie: Margaret Visser, *The Rituals of Dinner* (London 1993) 27-37.

¹⁵ Programma in KHA-IX-13, alsmede in archief van Henriëtte van de Poll. GA Familie-archief Van de Poll, no. 936. Aldaar ook een uitgebreide 'souvenirs' als kwartierlijst, uitnodigingen, menu's van diners en diverse feestprogramma's. Uitgebreide beschrijving van het bezoek in: G.L. Kepper, *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven* ('s Gravenhage z.j.) 221-255.

Net als in andere steden en provincies ontstonden in Noord-Brabant en Limburg initiatieven om een erewacht te vormen. Achteraf werd het vaandel aangeboden aan de koningin-regentes.¹⁶ Overal kreeg de erewacht ook een tegengeschenk: bij de Rijksmunt in Utrecht werden speciale medailles geslagen met afbeeldingen van de twee koninginnen.¹⁷ Diverse vooraanstaande burgers werden via een ‘lintjesregen’ van koninklijke onderscheidingen bedankt voor hun inspanningen.¹⁸

Een belangrijke beloning voor de burgemeesters van steden en commissarissen van de Koningin was waarschijnlijk immaterieel van aard: een dankzij goede voorbereiding geslaagd bezoek dat mensenmassa’s op de been bracht en uitbundig werd verslagen in plaatselijke kranten. Het gemeenschapsgevoel was gediend, maar minstens zo belangrijk was dat de provinciale en stedelijke bestuurders uitgebreid op informele wijze kennis konden maken met leden van de koninklijke hofhouding en het Kabinet der Koningin. Na een bezoek werd hartelijk de noodzakelijke correspondentie met het hof vervolgd.¹⁹

De commissarissen en burgemeesters stelden in nauw overleg met De Ranitz een programma op. De Ranitz kondigde namens de koningin-regentes formeel een bezoek af, ontving personen of deputaties ten paleize en reisde zelf af naar de provinciehoofdsteden. De particulier secretaris was een geduldige correspondentiepartner die vragen over koninklijke wensen en protocollaire aangelegenheden beantwoordde. Uitgebreid bestudeerde hij plattegronden van residentiegebouwen en bepaalde wie van het gevolg in welke kamer werd geplaatst en welke personen elders in de stad gehuisvest zouden worden. Hij was de administratieve bewaker van historische precedents waaronder de hoogte van uit te delen giften en foaien. Bovenal voerde hij Emma’s specifieke wensen uit en zorgde hij dat de regentes vooraf goed geïnformeerd was over personen die zij zou ontmoeten.²⁰

Veel verrassingen waren er daarom niet voor koningin Emma tijdens de afgelegde bezoeken: het blauwe potlood ging nauwgezet door de gepresenteerde conceptvoorstellen. Koningin Emma liet via haar particulier secretaris vooral voorstellen schrappen met het oog op de conditie van Wilhelmina: de koninginnen wilden voor een diner soms een paar uur rust nemen. Een aantal educatieve elementen werden juist opgenomen: in het verlengde van diverse incognitobezoeken kon de jonge koningin in opleiding tijdens de officiële bezoeken

¹⁶ KHA A47-X-15, no. 1710: aanbieden vaandel door erewacht Maastricht.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: KHA A47-X-14, nrs. 31, 210, 241, 432, 544, 566, 621, 828, 839, 1045; KHA A47-X-15, nrs. 2274 en 2485. KHA A47-X-9, no 1153 t/m 1156 (Utrecht, Leeuwarden en Groningen). KHA A47-X-13, 2059 t/m 61 (Zeeland). KHA A47-X-19, 1871 (Dordrecht), 1872 en 2140 (Arnhem). Voor afbeeldingen, zie: Kepper, *Gedenkboek*, 92.

¹⁸ Bloemen, *De Roermondse archiefkwestie*, 113.

¹⁹ KHA A47-IX-13. De registers van het Archief van Kabinet der Koningin (Nationaal Archief, toegangsnummer 2.02.04) tonen een veelzijdige correspondentie met lokale en regionale bestuurders. De brievenboeken van het particulier secretariaat van koningin-regentes Emma tonen vooral correspondentie met bestuurders van steden en provincies als, meestal in het kader van liefdadigheid, inlichtingen werden gevraagd over inwoners.

²⁰ De aankondigingen van de bezoeken werden geregistreerd via de registers van het particulier secretariaat: KHA-X, nummer 1 t/m 56. Zie bijvoorbeeld: KHA A47-X-8, uitgaande nrs. 406 (Cdk Groningen) en 407 (CdK Friesland). 406 (21 maart 1892). KHA A47-X-8, no. 171: voorstel De Ranitz aan burgemeester Utrecht tot bespreking komend bezoek. Bloemen, *De Roermondse archiefkwestie*, 110-111. Beantwoorden van vragen: bv. KHA A47-X-13, uitgaande nummers 1271 (27 juni 1894), 1286 (3 augustus 1894) en 1348 (9 augustus 1894) aangaande het bezoek aan Walcheren. Zie voor voorbeelden uit regionale archieven: Van Kersen-Halbertsma, ‘Bezoeken in het land’, 56, 60. De Ranitz beantwoordde ook vragen via opperceremoniemeester M.W. baron Du Tour van Bellinchave (vgl.: KHA E18a-N-2) en opperkamerheer R.J. graaf van Schimmelpenninck (vgl. KHA E18b/c-1, no. 60). H.P.J. Tutein Nolthenius, burgemeester van Vlissingen, gaf bijvoorbeeld een uitgebreide schriftelijke toelichting op alle deelnemers van een déjeuner. Op 18 juli 1894 had hij al eerder ingesloten ‘het heden besproken plan, zoo goed mogelijk gedetailleerd’, ‘hopende dat zulks naar wensch zal zijn’ en een plattegrond van de gemeente met daarop de voorlopig vastgestelde route van een rijtoer door de stad: KHA A47-IX-3.

de ‘verschillende industrieën en de onderscheiden historische overblijfselen zelve in oogenschouw nemen.’²¹

Een eeuwenoude traditie van bezoeken afleggen in het land

De bezoeken van Emma en Wilhelmina pasten in een eeuwenoude traditie. De middeleeuwse koning had vaak geen vaste residentie, maar verplaatste zich tezamen met zijn ‘huishouden’ voortdurend om persoonlijk een veelal geografisch verbrokkeld ‘domein’ of rijk bij elkaar te houden. Daar waar de vorst zich ophield met zijn huishouden, daar hield hij met soms vele festiviteiten en culturele activiteiten ‘hof’.²² Rond 1365 koos graaf Albrecht van Holland Den Haag als vaste verblijfplaats, breidde daar zijn ambtelijke staf uit en rond het grafelijk hof ontwikkelde zich een kunstmecenaat. De graaf bleef echter veel reizen om zijn rijk bij elkaar te houden. Het hof reisde met hem mee tijdens korte verblijven in andere steden. In het hertogdom Gelre was vervolgens een soortgelijke ontwikkeling te zien.²³

Karel V had binnen de Nederlanden Brussel als vaste residentie, maar was even goed nog veel op reis binnen zijn immense keizerrijk met zijn vele brandhaarden. Tussen 1517 en 1555 bracht hij een kwart van zijn tijd reizend door. Zijn zoon en erfgenaam Filips reisde kort na de machtsovername af naar Castilië om daar een opstand van edelen te bedwingen en koos er voor daar te blijven. Na een aantal experimenten koos hij Madrid als vaste residentie. Binnen het vorstelijk ingerichte Alcazar in Madrid was Filips vervolgens een gemakkelijk toegankelijke vorst tijdens formele en informele audiënties. Iedere dag ontving hij mensen met petities en was desnoods nog te storen op weg naar de kerk. Voor de noodzakelijke rust en verpozing richtte Filips II diverse paleizen in de omgeving van Madrid in en droeg hij tijdens informele momenten sobere zwarte kledij.²⁴

De Nederlandse gewesten zwoeren Filips II af als landheer en vormden noodgedwongen een republiek. Elders gingen de monarchale ontwikkelingen door: overal in Europa kozen de heersende dynastieën voor een vaste (winter)residentie. Ondanks grote verscheidenheid per land, tijd en vorstelijk persoon werden vrijwel overal in een residentiepaleis speciale audiëntievertrekken ingericht die gescheiden waren van de koninklijke privévertrekken. Onderdanen mochten – individueel of per groepje – een petitie komen aanbieden in speciaal daarvoor ingerichte staatsvertrekken. Staatsvertrekken liepen over in semiprivate appartementen en privévertrekken. De sociale rangorde van een hoveling of bezoeker bepaalde hoe diep mocht worden doorgedrongen in deze vertrekken voor bijvoorbeeld een officieel ‘ontwaken’ of ‘slapen gaan’.²⁵

²¹ KHA A47-IX-3. KHA A47-X-8, no. 304 (uitgaand antwoord, 2 maart 1892); A47-X-8, no. 672 (uitgaand antwoord, 2 mei 1892). Saxton-Winter, *Toen onze koningin nog een prinsesje was*, 159.

²² Malcolm Vale, *The Princely Court. Medieval Courts and Culture in North-West Europe 1270-1380* (Oxford 2001) passim.

²³ F.P. van Oostrom, *Het woord van eer* (Amsterdam 1987) 13-32. J.G. Smit, *Vorst en onderdaan* (Utrecht 2001) 10-27.

Gerard Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 111-222, 260-268. Aart Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009) 200-216.

²⁴ Zie de introductie van Hugo Soly in idem (ed), *Charles V and his time, 1500-1558* (Antwerpen 1999) 13-14. Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven 1998) 17-18. Henry Kamen, *Philip of Spain* (New Haven 1997) 200-201.

²⁵ Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780* (Cambridge 2003) 145-149, 163, 178-180. Jeroen Duindam, ‘The Habsburg court in Vienna: *Kaiserhof* or *Reichshof*?’ , in: R.J.W. Evans & Peter H. Wilson, *The Holy Roman Empire 1495-1806* (Leiden 2012) 91-119, alwaar 93-97. Simon Thurley, *Whitehall Palace. The Official Illustrated History* (Londen 2008) 81-85. Edward Impey, *Kensington Palace. The Official Illustrated History* (Londen 2003) 28-32. Stadhouder-koning Willem III ontving, in navolging van Frans gebruik en zijn voorganger Charles II, hoge bezoekers als ambassadeurs in een

Koningen bleven echter ook rondreizen. Rondreizen, het zien en gezien worden, was een belangrijk middel van de heersende dynastie om contacten met afgelegen regio's te onderhouden.²⁶ Belangrijke onderdanen richtten vaak een luxueus appartement of koninklijke kamer voor de koning in bij de bouw van een kasteel of landhuis.²⁷ Koningin Elizabeth I van Engeland (1558-1603) bijvoorbeeld bezocht tijdens reizen, *The Royal Progress*, uitgebreid de landgoederen van haar onderdanen. Een hoffunctionaris kwam kort voor het vorstelijk bezoek de publieke kamers in gereedheid brengen en bracht zonodig zelf koninklijk meubilair mee. Tot de verplichtingen van de gastheer behoorden ook het aanbieden van uitgebreide feestmalen, spectaculair amusement, een geschenk en niet zelden een goedgevulde beurs met goudstukken. Het praalrijke gastheerschap werd gezien als een persoonlijk geschenk aan de vorst en de meereizende hofdignitarissen. Het bezoek kon een edelman tot de bedelstaf brengen maar ook zijn politieke carrière breken indien hij niet aan de hoge verwachtingen had voldaan. Ook voor de bezochte steden betekende koninklijk bezoek een grote eer en hoge kosten. De straten werden gereinigd, huizen vers in de verf gezet en de plaatselijke kleermakers maakten overuren.²⁸

De Nederlandse stadhouders waren geen koningen, maar in feestelijke gebruiken rondom hun functies binnen de Nederlanden werd vaak teruggegrepen op oude tradities, precedenten uit de Bourgondische periode en internationale vorstelijke gebruiken rond 'koninklijke intredes' in steden na een militaire overwinning, installatie als stadhouder of gesloten huwelijk met een – doorgaans koninklijke buitenlandse – prinses.²⁹ Tijdens rondreizen gebruikten ook de Oranjestadhouders de buitenverblijven van politieke bestuurders als logement.³⁰ Binnen de provinciehoofdsteden kregen zij bovendien van hun gastheren een vorstelijk onthaal waarin de heldedaden van de historische Oranjes tijdens de Nederlandse Opstand en de dynastieke huwelijkspolitiek van de stadhouders benadrukt werden. Zo liet stadhouder Willem IV zich in zijn erflanden – Friesland, Groningen en Gelderland – op glorieuze wijze inhuldigen als stadhouder.³¹ Na zijn huwelijk met Anna van Hannover, door de tijdgenoten trots als 'Kroon-Princess van Engeland, Schotland, Vrankrijk' aangeduid, gingen de remmen los: een 'juichend Friesland' gaf het echtpaar een 'blijde inkomst' die een Britse prinses waardig was. Jubelend schreef de kroniekschrijver dat het 'hoge Huwelyk' met de grootste pracht en 'magnificentie gecelebreert' was en het 'Doorluchtige Paar' vervolgens met een 'statieus Gevolg van Edellieden en Dames, met de Jachten van Syne Brittanische Majesteit' was afgereisd naar Nederland. Voor de reis van Amsterdam naar Harlingen had het prinselijk paar maar liefst vier jachten nodig gehad.³² In 1747 werd Willem IV ook benoemd

ceremoniële slaapkamer en sliep waarschijnlijk 's nachts elders. Lucy Worsley en David Souden, *Hampton Court Palace. The Official Illustrated History* (London 2005) 71.

²⁶ Jeroen Duindam, *Vergelijking als maatstaf: heerschappij in de vroegmoderne wereld* (Leiden 2011) 9.

²⁷ Impey, *Kensington Palace*, 17-24, Thurley, *Whitehall Palace*, 43, 81-105. Deborah Devonshire, *Chatsworth. The House* (Londen 2002) 14-16, 72-90. Stefan van Raaij & Paul Spies, *In het gevolg van Willem III & Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd* (Amsterdam 1988) 133-146.

²⁸ Zillah Dovey, *An Elizabethan Progress. The Queen's Journey into East Anglia, 1578* (Londen 1996) 1-6. Roy Strong, 'The 1559 entry pageants of Elizabeth I', in: Roy Strong, *The Tudor and Stuart Monarchy. Pageantry, painting, iconography. II. Elizabethan* (Woodbridge 1995) 33-54.

²⁹ D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Alphen a/d Rijn 1975). Olaf Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? (Munster 1997) 323-347. Eelco Elzenga, 'De prolongatie van de Blijde Inkomste na 1800', in: Joop W. Koopmans en Werner Thomas (red.), *Propaganda en spektakel: vroegmoderne intochten en festiviteiten in de Nederlanden* (Maastricht 2010) 117-149.

³⁰ *Verlicht en juichend Amsteldam* (Leiden 1768) 1-13. *Het verheugd Zeeland* (Amsterdam 1776) 27-30, 70, 72-73, 80, 85, 92, 100. Jan Scharp, *Ter gelegenheid dat zyne doorluchtige hoogheid, Willem de Vyfde, het dorp van Noordwyk-Binnen met hoogstdezelfs tegenwoordigheid veeerde* (Rotterdam 1789) passim.

³¹ *Zegen-wenschingen uygebracht op de plechtige, en glorieuse inhuldiging van Zyne doorluchtige Hoogheyt Willem Karel Hendrik Friso...In vreugde toegejuigt by Zyne Vorstelyke Doorluchtigheys plechtige Inhalinge door de Gewapende Burgerye te Leeuwarden, den 28 van Slacht-maandt 1729.*

³² *Het juichend Friesland* (Leeuwarden 1734) V.

tot stadhouder in de overige provincies. Met veel feestelijk vertoon liet hij zich formeel installeren als stadhouder, aanvaardde een reeds vastgesteld 'regeringsreglement' tijdens een 'landdag' of liet zich op doorreis uitgebreid fêteren door plaatselijke besturen.³³

Stadhouder Willem IV stierf niet lang daarna voortijdig en liet een minderjarige zoon achter. Bij het bereiken van de meerderjarigheid kwam erfstadhouder Willem V op 8 maart 1766 binnen een bijzondere zitting van de Staten-Generaal in Den Haag de eed op zijn 'commissies' afleggen. Hij mocht daarvoor plaats nemen in een stoel met armleuningen die voor de gelegenheid opnieuw bekleed was met rood fluwelen stof, goudstiksel en vergulde knoppen. Tijdens deze ceremoniële plechtigheid nam de stadhouder de 'hooge charges' op zich van het erfelijk verklaarde kapiteinschap generaal van de unie van de Verenigde Nederlanden. Op 10 maart 1766 nam Willem V vervolgens officieel de stadhouderstoel in binnen het 'Hof van Holland' en nog diezelfde dag trakteerde hij alle 'Heeren Staaten van Holland' op een maaltijd aan zijn hof, 'het Oude Hof' te Den Haag.³⁴

Stadhouder Willem V bracht vervolgens ook aan andere Statenvergaderingen een bezoek. In verschillende provinciehoofdsteden liet hij zich op vorstelijke wijze, soms met veel militair vertoon, onthalen. Zittend in een stadhouderstoel liet hij zich tijdens een Statenvergadering informeren over de gang van zaken binnen de provincie. De erfstadhouder bracht ook bezoeken aan andere steden waar hij zich feestelijk liet onthalen, bevestigde feodale rechten waar hij die had en consolideerde op deze wijze vooral politieke netwerkbanden die hij verder vooral schriftelijk afdeed.³⁵ In 's Hertogenbosch, stad in het generaliteitsland Brabant dat geen afvaardiging had in de Staten-Generaal, werd nadrukkelijk uitgesproken dat men blij was dat de prins óók kwam zonder dat daartoe een militaire noodzaak bestond.³⁶

In sommige steden, bijvoorbeeld het Zeeuwse Veere en Vlissingen, hadden Willem IV en Willem V bovendien soevereine rechten die los stonden van het stadhouderschap.³⁷ Prins Willem I had, in de hoop het recht te verwerven om als eerste edele te kunnen optreden in de Staten van Zeeland, deze leengebieden gekocht nadat gebleken was dat koning Filips II niet aan zijn verplichtingen kon voldoen. Stadhouder-koning Willem III vererfde deze rechten aan de Friese Nassaus, maar pas na een testamentair conflict met de koning van Pruisen kon

³³ *Beschrijving der Vreugde-blyken, illuminatien, decoratien, devisen, inscriptien, enz. Die ter gelegenheid van de Installatie van zyne Doorluchtige Hoogheid den Here Prinse van Orange en Nassau, enz. enz. enz. tot Stadhouder, Admiraal en Capitein-Generaal van de Provincie Utrecht, in die Stad vertoond en te zien geweest zyn, en wat voorts by die plechtigheid en deszelfs gevolgen voorgevallen is* (Utrecht 1747). P.J. Meij, W. Jappe Alberts, P.A.M. Geurts e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) 284-286. G.A. de Meester, *Geschiedenis van de Staten van Gelderland, van den oorsprong tot heden II* (Harderwijk 1864) 36-37. R.W. Tadema, *Geschiedenis der stad Zutphen. Van de vroegste tijden tot 1795* (Schiedam 1976) 272-273. *Enchuysen Verheugt over de aankomst en tegenwoordigheid van Zijn Doorluchtigste Hoogheid Willem Karel Hendrik Friso, Prince van Orange en Nassau, Erfstadhouder en Capitein Generaal en Admiraal van de Seven Vereenigde Provintien, enz. enz. enz.* (Enkhuysen 1749). *Vreugde bedryven gehouden binnen Dordrecht* (Dordrecht 1747).

³⁴ *Verlicht en juichend Nederland, of Vaderlandsche geschiedenissen; van het tijdstip, dat Zijne Doorluchtige Hoogheid, den Heere Prinse van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. Hoogsterzelve Digniteiten en Charges heeft aenvaard en bekleed* (Leyden 1776) 1-34, 98-102, 164-166. KHA A31-892: 'Verbaal van het geene ter geleegentheid van de installatie van Zyne Doorluchtigste Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder. Van den 7 tot den 12 Maart 1766 is voorgevallen'.

³⁵ Uitgebreide beschrijvingen van zowel installatie in de Staten-Generaal (maart 1766) als bezoeken van en schriftelijke rapportages aan de stadhouder over tal van beleidskwesities in: *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provinciën en de Volkplantingen van den Staet* (Leiden 1766) 2 delen. KHA A31-897: diverse archivalia betreffende het eerste ontvangst ('blijde incomste') van de prins.

³⁶ J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch* (Utrecht 1776-1778) I, xi-xii.

³⁷ Ook in Breda was dit het geval. Zie: *Het Blyde Breda, ofte Kort Verhaal van de plegtige Intrede van den Allerdoortugtigsten Vorst Willem Karel Hendrik Friso* (Gravenhage 1737) passim.

stadhouder Willem IV zich met veel feestgeruis als plaatselijk heer laten inhuldigen.³⁸ Dit gebeurde op een wijze die gebruikelijk was geweest in de Bourgondische tijd. De steden waren feestelijk versierd en her en der waren fraaie erepoorten opgericht. ‘’s Morgens om agt uren maakten 21 Kanonschooten van de wallen de blyde wapenkreet. Alles kwam al vroeg in beweginge. Ieder trok zyne beste kleederen aan, en, hoe bedeesd anders en somber, hoe pynlyke in trekken van het aangezigt, ieder evenwel, groot en klein, ryk en arm, edel en onedel zonder onderscheid, gryzaards zelve en hoogbejaarde grootmoeders, hadden thans op dit Hooge Feest, gulhartige vertooningen van vreugde op de wangen, van leven en moed in de lonkende stralen hunner oogen. Overal bereidde men zig, om opene tafel te houden en eene vrolyke gastvryheid, in welke geene zweem van karige bezuinigen te passe kwam, met vermaak en toegenegene opregtigheid, te oefenen.’³⁹

Bij aankomst aan de stadsgrens kregen de stadhouders met veel gebaar de stadssleutels in een rode fluwelen zak overhandigd die zij vervolgens als blijk van vertrouwen teruggaven aan de burgemeester. Als heer van Vlissingen en markies van Veere legden zij formeel een eed af waarin zij onder meer nadrukkelijk beloofden om de ‘Waare Gereformeerde Christelyke Religie, Weduwen en Weezen, te beschutten, beschermen ende van onrecht te bewaren’. De plaatselijke bestuurders en vooraanstaande burgers legden op hun beurt weer een eed aan de prins af: naar billijkheid zouden zij met de hulp van God ‘goed, getrouw, gehoorzaam en onderdanig’ zijn en alles doen ‘dat Getrouwe Onderzaten schuldig zyn te doen’.⁴⁰

In zowel Veere als Vlissingen volgden na de formele inhuldiging uitgebreide audiënties. Afgevaardigden van alle geloofsgemeenschappen en diverse instellingen kregen de kans om persoonlijk met hun heer kennis te maken. Willem V consolideerde op deze wijze in 1766 banden met Zeeuwse notabelen die hij goed kon gebruiken naarmate zijn stadhouderschap meer in gevaar kwam als gevolg van de patriottistische acties. De zomer van 1786 bracht Willem V samen met zijn ‘koninglyke gemalinne’ en ‘vorstelijke spruiten’ deels door in Zeeland. Wekenlang hield het prinselijk paar, compleet met volledige hofhouding, residentie binnen eigen een *hôtel* in Middelburg. Diverse Zeeuwse afgevaardigden van verschillende bestuurscolleges en geloofsgemeenschappen maar nadrukkelijk ook de consul van Pruisen kwamen ter audiëntie. Het prinselijk paar ontving ‘personen van distinctie’ op soupers en een bal, maar was vooral te gast op feestelijkheden die voor hen georganiseerd werden en liet zich uitgebreid rondleiden op Walcheren en Zuid-Beveland.⁴¹

Met de vestiging van het koninkrijk werden de tradities in een nieuw jasje gestoken zonder dat aan het uiterlijk van de festiviteiten veel veranderde. Koning Willem I werd in Zwolle even enthousiast ontvangen als zijn vader in 1766, maar kreeg een programma voorgeschoteld dat nauwelijks afweek van wat eerder aan Lodewijk Napoleon en keizer Napoleon was aangeboden. De koning nam audiëntie af, werd wandelend door de stad rondgeleid en kreeg ’s avonds zowel vuurwerk als een bal aangeboden.⁴² Het onthaal was er

³⁸ Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, 224-234, 293-294.

³⁹ Josua van Iperen, *De Statige Inhuldiging van zyne Doorlugtigste Hoogheid Willem den Vyfden...* (Middelburg 1767) 38.

⁴⁰ Andreas Andriessen, *Plegtige Inhuldiging van Zyne Doorlugtigste Hoogheid, Willem Karel Hendrik Friso, Prinse van Oranje en Nassau, enz. enz. als Markgraaf van Veere; op den 1. Juny des jaars 1751* (Amsterdam 1751) 25-29. Voor de andere inhuldigingen zie: Dan. Theod. Huët, *Inhuldiging van Zyne Doorluchtige Hoogheid Willem Karel Hendrik Friso...* (Amsterdam 1753); Jona Willem te Water, *Plechtige inhuldiging van zyne doorluchtige hoogheid Willem den Vyfde...* (Middelburg 1767).

⁴¹ *Het verheugd Zeeland*, passim. Het bezoek vond plaats 19 juni tot en met 25 juli 1786. ‘Personen van distinctie’ werden op het eerste souper binnen eigen *hotel* op 22 juni (24-25); ‘eersten personen van rang’ werden door ‘Heer premier Noble van Lynden’ genodigd op een souper en bal in het St. Joris. (49)

⁴² J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd* (Hilversum 1999) 97-106. Joh. Teunisz, ‘De receptie van Zijne Hoogheid Stadhouder Willem V in Zwolle op 30 augustus 1766’, in: *VMORG* 55 (1939) 87-108.

niet minder om, maar toch was er formeel veel veranderd: Nederland was een eenheidsstaat geworden in plaats van een statenbond van samenwerkende provincies. De geschreven Grondwet bepaalde dat het ritueel van een koninklijke inhuldiging van de soevereine vorst plaatsvond in hoofdstad Amsterdam en schreef voor dat de koning een zomerresidentie en een winterresidentie kreeg.⁴³

Koning Willem I nam de moeite om als een *Landesvater* zijn land te bekijken. Tijdens zijn eerste troonrede deelde koning Willem I zijn persoonlijke waarnemingen. ‘In alle gedeelten van het pas herboren vaderland heerscht eene volkomen rust; de regeling van de voornaamste takken van het bestuur gaat, volgens de bepalingen der Grondwet, onbelemmerd en zelfs met gemakkelijke voort, en allerwege wordt dagelijks zichtbaarder de geest van industrie en handelzucht, welke het te vreezen was, dat zoo vele noodlottige jaren ten eenenmale hadden uitgedoofd en vernietigd. De overtuiging, die ik daarvan, bij het bezoeken der verschillende provinciën heb bekomen, gevoegd bij de menigvuldige blijken van verknochtheid aan de tegenwoordige stand van zaken, welke ik op die reize bij de ingezetenen van alle standen heb aangetroffen, en gepaard met zoo vele bewijzen van liefde en vertrouwen, welke met het levendigste gevoel zijn ontvangen, moet ons bemoedigen om met een vasten tred voort te gaan op het bereids ingeslagen pad. Het leidt naar het duurzaam geluk eener eendragtige natie.’⁴⁴

Via een ‘openbaar gehoor’ hoorde de koning in de daarop volgende jaren iedere woensdag alle noden en behoeften van zijn onderdanen aan. Iedereen kon zich aanmelden voor openbare audiënties in de paleizen te Amsterdam en Brussel. De koning hoorde geduldig alle klachten en verzoeken aan.⁴⁵ In de loop der jaren toonde de koning tijdens bezoeken in het land daarnaast zijn plichtmatige en meer oprechte interesse voor kunst, wetenschap, nijverheid en verdedigingswerken.⁴⁶ De koning liet zich in 1829 uitgebreid zien in de zuidelijke provincies op het moment dat daar politieke problemen dreigden.⁴⁷ Na de Belgische afscheiding volgde nog een aantal bliksembezoeken aan diverse provincies van het verkleinde Nederland.⁴⁸

Na de abdicatie van Willem I, bracht een nieuwe *Landesvater* in 1841 en 1842 uitgebreide bezoeken aan Nederlandse steden en regio’s. Hij werd met veel enthousiasme

⁴³ Artt. 12, 28 t/m 29 Grw 1814; artt. 32, 52 t/m 54 Grw 1815. www.denederlandsegrondwet.nl.

⁴⁴ Aanspraak van 7 november 1814. Opgenomen in: E. van Raalte, *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes* (Den Haag 1964) 6-7.

⁴⁵ Hooykaas, ‘Het individu op de troon’, 48-49; Joris van Eijnatten, ‘Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw’, *Negentiende eeuw* 23 (1999) 5-22, alwaar 8.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: Klaas van Berkel, *De stem van de wetenschap* (Amsterdam 2008) 94-96, 132; E. Havinga, W.E. van Wijk en J.F.M.G. D’Aumerie, *Het Planetarium-boek Eise Eisinga* (Arnhem 1928) 48-49; J.M.H. Eversen, ‘Bezoek van koning Willem I op 21 juni 1819 aan de stad Maastricht’, *De Maasgouw. Orgaan voor Limburgsch Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* 14 (1892) 15 december 1892, no. 1892, 93; Bart de Prins, *Voor Keizer en Koning. Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849. Commissaris-Generaal van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2002) 61-62.

⁴⁷ Guillaume Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap. Uitgegeven door C. Gerretson en A. Goslinga. Deel I. Bescheiden 1810-1876.* (’s Gravenhage 1951) nr. 7, 338-405, 442-514. H.T. Colenbrander, ‘Gesprekken met Koning Willem I’, *BMGH* (1910) 258-313, alwaar 267. Zie voor de commentaren in sommige kranten de annotaties van Gerretsen, in *Schriftelijke nalatenschap*, bij de reisnotities van Groen van Prinsterer. Vergelijk: D. van der Horst, ‘Koning Willem I op reis’, in: H.M. Beliën, D. van der Horst en G.J. van Setten (red.), *Nederlanders van het eerste uur* (Amsterdam 1996) 247-253.

⁴⁸ Stukken betreffende bezoeken die Willem I in juni en juli 1830 (Zwolle, Assen, Groningen en Leeuwarden), augustus 1831 (’s Hertogenbosch, Eindhoven, Breda en Bergen op Zoom) en 1837 (Utrecht, Zwolle, Leeuwarden, Groningen, Assen en Arnhem, Tilburg, Berg op Zoom en Middelburg): NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr 6128, 6129 en 6130: diverse huldeblijken, informatiebrochures over de steden, voorbereidende correspondentie tussen directeur Kabinet de Konings en plaatselijke bestuurders en audiëntielijsten.

binnengehaald.⁴⁹ In Edam werd de komst van de vorst aangegrepen om een belangrijke politieke kwestie aan te roeren: het registratiekantoor van de directe belastingen zou verplaatst worden naar Purmerend terwijl de economie van het stadje toch al kwijnend was. Koning Willem II ‘informeerde zich nopens een en ander’ en onderhield zich ‘minzaam en op vrije toon’ met de burgemeester hierover, maar antwoordde ‘weinig dat aan dezen wensch voldeed.’⁵⁰ In een aantal provinciesteden gaf de nieuwe koning de gelegenheid tot een inschrijving voor audiëntie: Rotterdam, Amsterdam, Utrecht, Leeuwarden, Groningen, Zwolle en Deventer.⁵¹

De onderdanen wilden graag op audiëntie komen en deden dat primair ieder jaar tijdens de bezoeken van de koning aan Amsterdam, de hoofdstad van de eenheidsstaat. Ieder jaar riep de opperkamerheer kamerheren in Amsterdam op voor ‘dienst’ en zette annonces in de *Amsterdamse Courant* en later in de *Staatscourant* waarin ‘commissies, civiele en militaire autoriteiten’, maar ook ‘particulieren’ werden uitgenodigd zich in te schrijven voor audiënties. Incidenteel werden ook provinciesteden bezocht en werden aldaar kamerheren opgeroepen voor dienst tijdens audiënties.⁵² Dat was nodig ook want reeds in 1835 klaagden de kamerheren over drukte tijdens de audiënties binnen het Paleis op de Dam. Niet meer dan twintig personen mochten op last van de kamerheer-ceremoniemeester tegelijkertijd het vertrek met de koninklijke stoel naderen. ‘Op deze wijze heb ik alle gedrang en confusie voorkomen, en ben ik vooral geslaagd van de kleine gallerij of nauwe passage tusschen de dienstkamer en de kamer, waar ik mij moest ophouden, open en vrij te houden, en is de circulatie of doortogt niet gestremd of belemmerd geworden.’⁵³

Het opnieuw instellen van de jaarlijkse bezoeken aan Amsterdam

Willem III continueerde in 1849 de oude gebruiken. Net als zijn vader bezocht hij, vanaf 1850, vrijwel jaarlijks de hoofdstad Amsterdam voor wat de opperkamerheer als de ‘Tournée des Konings’ omschreef. Voor een week werd het hof verplaatst naar hoofdstad Amsterdam.⁵⁴

⁴⁹ Wap, *Gedenkboek der Inhuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II 1840-1842*, passim.

⁵⁰ Jan Sparreboom, ‘Willem II bracht in 1842 bliksembezoek aan Edam’, *Oud Edam* 21 (augustus 1997) 1-4.

⁵¹ KHA E18c-I nrs 5 t/m 8. Behalve in Rotterdam en Deventer zou Willem III ook in deze steden audiëntie verlenen: KHA E18c-I nrs 20, 22, 31.

⁵² Het oudste archiefstuk in KHA E18c-I, ‘Tournée des Konings naar Amsterdam en de overige Provincien’, is uit 1835. Het werkarchief loopt, zonder dat sprake is van grote inhoudelijke wijzigingen, door tot in de regering van koningin Wilhelmina.

⁵³ KHA E18c-I: ‘Aanteekingen omtrent de Audientien, deswelken de Koning verleend heeft te Amsterdam, gedurende Hoogdeszelfs verblijf aldaar van 29 April – 4 Mei 1835.’

⁵⁴ Met de huidige, verbrokkelde staat van de archieven van de departementshoofden is moeilijk aan te geven wanneer dit gebruik startte. Het archief van de opperkamerheer (KHA E18c-I) start voor zijn reguliere opsommingen in 1838; uit dit archief blijkt dat koning Willem II jaarlijks afreisde naar Amsterdam en daar audiënties afnam. Willem III liet na zijn huwelijk met Sophie van Württemberg reeds als erfprins zijn hofmaarschalk dagelijks ‘journalen’ opmaken waaruit valt af te leiden waar hij zijn hof zich bevond en wie – aan hoge – gasten ontvingen werden (KHA E10a-IV-b). Voor de koningen Willem I en Willem II bestaan dergelijke journalen niet. In de jaarlijkse bezoeken zijn precedenten te herkennen die in ieder geval teruggingen tot het bezoek van stadhouder Willem V en Wilhelmina van Pruisen na hun huwelijk in 1768. Vgl. J. Fox, ‘Willem V en Wilhelmina van Pruisen’s bezoek aan Amsterdam in 1768’, *Vereniging ‘Oranje Nassau Museum’* 1980, 49-84 (inclusief reisverslag van hofdame van prinses Wilhelmina); Jan Wagenaar, *t Verheugd Amsterdam, ter gelegenheid van het plegtig bezoek hunner doorluchtige en koninklijke hoogheden Willem, Prinse van Oranje en Nassau, Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden, enz. enz. enz. en zyne Gemaalline Frederica Sophia Wilhelmina, Prinsesse van Pruisen, op Maandag, den 30 Mei, en eenige volgende dagen des jaars 1768 door Jan Wagenaar, historieschryver der gemelde stad (Amsterdam 1768); Verlicht en juichend Amsteldam of heuchelyk zomer-tochtje, van Hunne Doorluchtige en Koningklyke Hoogheden de Heere Prince en Mevrouw Prinsesse van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. Behelzende in een aaneengeschakeld Verhaal, alle de Byzonderheden van deze heuchelyke gebeurtenis, byzonder de Plechtige Inhuldiging, van hunne Hoogheden, enz. te Amsterdam (Leiden 1768).*

De hofmaarschalk zorgde ervoor dat kisten vol met zilverwerk, linnen, glaswerk en keukenkleding naar Amsterdam werden vervoerd om daar het Paleis op de Dam als tijdelijk residentiepaleis in te richten.⁵⁵ De opperkamerheer deed een oproep aan kamerheren ter plaatse voor dienst tijdens audiënties. De hofmaarschalk hield vervolgens op uitgebreide audiëntielijsten bij welke hoogwaardigheidsbekleders in publieke dienst en private bedrijven allemaal langskwamen.⁵⁶ Met het toenemen van de transportmogelijkheden en de opkomende overheidsbureaucratie werd de toeloop voor de audiënties steeds groter en gevarieerder. De rijksuitgaven voor onderwijs, infrastructuur en nutsbedrijven maar ook het aantal private initiatieven namen toe.⁵⁷ In 1860 werden de eerste leden van gemeentebesturen van buiten Noord-Holland gesignaleerd op de Amsterdamse audiënties. Een jaar later kwamen niet alleen deputaties uit Leiden en Utrecht, maar ook uit ver weg gelegen plaatsen als Vijf-Heerenlanden, Gorinchem, Alblasserwaard en zelfs uit Maastricht langs.⁵⁸

De audiënties in Amsterdam dienden duidelijk niet alleen een doel van ‘zien en gezien worden’, maar hadden ook een netwerkfunctie die politieke implicaties kon hebben omdat de koning nog altijd zijn invloed liet gelden op tal van binnenlandse onderwerpen. Sinds de Grondwetsherziening van 1848 had de koning geen formele beslissingsmacht meer, maar commissies kwamen nog altijd adressen overhandigen voor private initiatieven en verzoeken om koninklijke invloed in politieke zaken als de aanleg van waterwegen en spoorlijnen. Zo bespraken leden van de commissie ‘Holland op zijn Smalst’ tijdens een audiëntie in 1859 met een belangstellende koning onder meer ‘de groote aangelegenheid ter verbetering van den waterweg van en naar deze stad’.⁵⁹ Na turbulente politieke ontwikkelingen, waarbij door de Tweede Kamer een wetsontwerp werd verworpen terwijl de koning het liefste zag dat zijn ministers er een kabinetsskwestie van maakten, kwam het Noordzeekanaal er dankzij private initiatieven. Het werd in 1876 geopend door Willem III.⁶⁰

Ook zette de koning zich actief in voor het bereikbaar houden van havenstad Rotterdam en kreeg daarvoor lof van een aantal van zijn onderdanen. De besturen van de Kamers van Koophandel van Amsterdam en Rotterdam verzekerden de koning schriftelijk dat dankzij zijn ‘krachtig initiatief’ en ‘open oor’ deze belangrijke bijdrage aan ‘de handels- en nijverheidsbelangen van ons volk’ tot stand was gebracht. ‘Het moest eene geruime tijd verlopen, eer de natie ten volle begreep, dat hier een spoedig verhelpen van het kwaad allereerst noodzakelijk was, dat de gelegenheid, om den wedstrijd tegen de andere handeldrijvende volkeren krachtig te voeren, wel eens voorbij kon vlieden. Dit doorgraven van Holland op zijn smalst, de verbetering der monden van de Maas vond niet dadelijk overal

⁵⁵ De hofmaarschalk hield per jaar uitgebreide journalen over de activiteiten van het vorstelijk paar, maar ook wat allemaal moest worden meegevoerd vanuit Den Haag: KHA E10-B-b. Op 26 maart 1855 werden bijvoorbeeld 27 kisten, dozen en blikken bussen uit de zilverkamer, vier kisten uit de linnenkamer, verschillende kisten met glaswerk, flessenmanden en glazendragers en dergelijke uit de kelder en twee kisten met keukenkleding per trekschuit verzonden. Blijkens een opgave van 17 juni 1852 bevonden wijn, likeur en bier zich reeds in de kelder op het Paleis op de Dam: KHA E10-IVB-b-1. In 1877 was sprake van een ‘pakschuit’ en werden ook kisten wijn, bier en mineraalwater meegenomen vanuit Den Haag: KHA E10-IVB-b-3.

⁵⁶ KHA E10-IVB-b-1.

⁵⁷ Vgl. H. Boels en Joh. de Vries, ‘De Thesaurier-Generaal in een veranderende wereld’, in: J.Th. de Smidt, R.H.J.M. Gradus e.a. (red.), *Van Tresorier tot Thesaurier-Generaal. Zes eeuwen financieel beleid in de handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 283-316, alwaar 286. Voor de snelle uitbreiding van het spoorwegennet, zie overzichtskaarten (1860 en 1889) in de kaft van: Guus Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland. Van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004).

⁵⁸ *Amsterdamsche Courant*, 13 april 1860, avondeditie: ‘.. aantal burgemeesters en leden gemeentebesturen ten platte lande, ook zelfs van buiten deze provincie opgemerkt’. *Amsterdamsche Courant*, zaterdag 14 april 1860. Avondeditie.

⁵⁹ *Amsterdamsche Courant*, zondag 3 en maandag 4 april 1859. Avondeditie. De gepresenteerde petitie werd integraal door het dagblad gepubliceerd.

⁶⁰ Joris Moes, *Noordzeekanaal 1876-2001* (Amsterdam 2001) 11-36. J. van Venetien, *Een haven in de Noordzee. Een waterweg naar Amsterdam* (Beverwijk 2001) 51.

medewerking en steun. Maar toen Uwer Majesteit stem krachtig weêrklonk, hebben allen begrepen, dat het hier een nationaal belang was, de handen werden inééngeslagen en de spreuk onzer vaderen werd weder bewaarheid: Eendragt maakt macht. Wij willen dan ook thans niet het oog naar achteren slaan; wij willen het dankbaar uitspreken, dat onder Uwer Majesteits regering, door Uwe koninklijke leiding het werk zal tot stand komen, dat een bron van welvaart voor ons land zal zijn.’⁶¹

Na de uitgebreide audiënties liet de koning zich ook zien in de hoofdstad en toonde daarbij zijn interesse voor kunst, landbouw en nijverheid. Koningin Sophie werkte met haar gevolg steeds een ander programma af met bezoeken aan bezienswaardigheden en culturele instellingen. Boven alles toonde zij haar charitatieve instelling met bezoeken aan scholen en weeshuizen, bijvoorbeeld de naar haar genoemde bewaarschool in de Kerkstraat, en andere liefdadigheidsinstellingen waarvan zij vaak beschermvrouw was. Doorgaans liet zij een financiële donatie achter.⁶²

’s Avonds werd soms het theater bezocht, maar bovenal werd de elite gefêteerd tijdens diners en muzikale evenementen.⁶³ De *Amsterdamsche Courant* kwam vaak lyrische bewoordingen te kort om te beschrijven hoe fraai het aangezicht was geweest van het traditionele, ‘schitterende soirée’ van de geliefde koningin ten paleize. ‘Een aanzienlijk getal genoodigden was in de rijk verlichte appartementen vereenigd. H.M. droeg een wit zijden kleed met geborduurde boeketten, en was met een zeer prachtigen diadeem en halssieraad van edelgesteenten getooid. De toiletten der aanwezige dames wedijverden in pracht, rijkdom en smaak.’⁶⁴

Het enthousiasme van de bevolking, die na het arriveren van de koninklijke familie samenstroomde op de Dam voor de traditionele balkonscene, was altijd groot. In september 1858, tijdens het bezoek waarin de achttiende verjaardag van de kroonprins met veel geestdrift gevierd werd, was sprake van een dichte volksmassa langs de route die de koninklijke familie zou nemen op weg naar de Dam. Tijdens de drukke feestdagen werden over de Rhijnspoorlijn 20.985 personen heen en terug vervoerd, waaronder ‘15,420 met de treinen voor den werkende stand’. De Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij zette voor de feestvierders speciaal nachttreinen in tussen Amsterdam en Rotterdam die op alle tussenstations stopten. ‘Zij heeft daarbij den zeer goeden maatregel genomen, om de plaatsbiljetten voor die treinen reeds vooraf, gedurende de geheelen dag, verkrijgbaar te stellen aan het station, en aan het bestelkantoor in het Noordeinde.’⁶⁵

Met de ziekte van Willem III werden de bezoeken een paar jaar niet afgelegd, maar als regentes pakte koningin Emma de oude gebruiken weer op. Het eerste hernieuwde bezoek, dat duurde van 26 tot en met 29 mei 1891, was speciaal omdat het Wilhelmina’s eerste officiële optreden in het openbaar was en daarom in de hoofdstad van het land plaatsvond. Tijdens een plechtigheid in de Nieuwe Kerk nam zij symbolisch plaats in een koninklijke zetel. Honderdvijftig weeskinderen, jongens en meisjes die alle gezindten in de stad vertegenwoordigden, schaalden zich voor de stoel van het half verweesde koningskind. Tijdens deze plechtigheid verwees koningin Emma in haar toespraak nadrukkelijk naar het ‘onherstelbaar verlies’ dat door haar en ‘ons dierbaar Nederland’ was geleden met de dood

⁶¹ Brief, zonder datum, namens de Kamers van Koophandel van Amsterdam en Rotterdam: KHA A45-Xb-23. Oorkonde nadat de wet op de doorgraving van ‘Holland op zijn smalst’ was aanvaard op 24 januari 1863: KHA A45-XIII-2.

⁶² Zie bijvoorbeeld *Amsterdamse Courant*, donderdag 16 april 1857, 5 april 1859.

⁶³ Opperkamer baron Aylva van Pallandt hield een krantenarchief van exemplaren van *De Amsterdamse Courant* bij. Het werd samen met zijn werkaantekeningen gedeponereerd in het Koninklijk Huisarchief: KHA E18c-I.

⁶⁴ *Amsterdamse Courant*, vrijdag 13 april 1860.

⁶⁵ *Amsterdamse Courant*, woensdag 8 september 1858. De HSM had op de lijn Amsterdam-Rotterdam als tussenstations: Haarlem, Leiden en Den Haag (geografisch gezien gelegen in Rijswijk). De lijn was in 1847 gereed gekomen. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*, 31-55.

van haar echtgenoot. ‘Dat zooveelen uit alle oorden van ons Vaderland gehoor gaven aan uwe uitnoodiging, mijne Dochter en mij hier te verwelkomen, is mij een bewijs dat de band tusschen Nederland en Oranje nog niet is verbroken, maar dat hij, onder Gods zegen, nu wij den steun van allen zoo zeer behoeven, hecht als altijd zal blijven voortbestaan.’⁶⁶

De volgende dag verrichte koningin Wilhelmina haar eerste openbare handeling: het leggen van de eerste steen voor een nieuw ziekenhuis, het Buitengasthuis. Als gevolg van de – inmiddels verlichte vorm van – rouw was tijdens het bezoek in 1891 nog geen sprake van feestelijkheden. In de volgende jaren was weer sprake van het ijzeren regime: audiënties, rijtoer, bezoeken aan zieken- en weeshuizen en kunst- en nijverheidsinstellingen. Jaarlijks reikte De Ranitz via de Amsterdamse burgemeester ook vaste bedragen aan giften uit en ontving achteraf een ontvangstbericht voor toegezonden giften.⁶⁷

De toeloop op de Amsterdamse audiënties werd in 1894 dermate groot dat de plaatselijke kamerheer een voorstel deed aan de opperkamerheer tot reorganisatie van de audiënties. De inschrijving voor audiënties was zo groot geworden dat slechts een klein deel van de civiele autoriteiten kon worden toegelaten. Bezoekers moesten bovendien een hele werkdag opofferen terwijl zij niet voor twee uur ’s middags, na de militairen en civiele autoriteiten, aan de beurt waren om hun opwachting te maken. Na overleg met De Ranitz werd een praktisch voorstel gehonoreerd. Op de eerste audiëntiedag werd de ochtend voor de militaire en civiele autoriteiten gereserveerd en de middag ingeruimd voor personen voor commissies. De tweede audiëntiedag, die niet gereorganiseerd hoefde te worden, bleef bestemd voor particulieren.⁶⁸ Een jaar later ontving koningin Emma tijdens haar Amsterdamse audiëntie het voltallige gewestelijke bestuur van Noord-Holland en alle commissarissen van de Koningin van de provincies. Behalve vele ‘civiele autoriteiten’ op rijks, provinciaal en stedelijk niveau in de ochtend ontving zij in de middag deputaties van instellingen als de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Kamers van Koophandel en kerkenraden.⁶⁹

De regentes bezocht vervolgens ook de andere grote steden en hield daarbij de volgorde van Willem III aan. Direct na het bezoek aan Amsterdam reisde koningin Emma met haar dochttertje door naar Rotterdam, de tweede stad van het koninkrijk. Haar echtgenoot had hier in 1851 onder meer een bezoek gebracht aan de Nederlandsche Stoombootmaatschappij en diverse manifestaties op het gebied van wetenschap en nijverheid bijgewoond. Veertig jaar later werd ook via een officiële handeling benadrukt dat Rotterdam een havenstad was: de jeugdige koningin legde een gedenksteen in een in aanbouw zijnde havenkade, de Wilhelminakade.⁷⁰

Ook in Utrecht legde Wilhelmina een eerste steen: in de gevel van een nieuw universiteitsgebouw. Het werd door de Gemeente Utrecht aangeboden aan de *Utrechtsche Hoogeschool* ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan. In navolging van haar vader kreeg koningin Wilhelmina een erewacht bestaande uit studenten. De studenten namen dit keer zelf het initiatief. In haar tafelrede benadrukte de regentes tijdens het bezoek dat in ‘ons kleine Nederland’ de wetenschap altijd hoog had gestaan. ‘Werd door u, Mijnheer de Burgemeester, herinnerd aan de heldendaden van het Huis van Oranje, die ons Vaderland beroemd maakten,

⁶⁶ Op citaat bij: Kepper, *Gedenkboek*, 13-14.

⁶⁷ Kepper, *Gedenkboek*, 10-20. KHA A47-IX-3.

⁶⁸ KHA E18c-I-60. Brief van G. Tindal aan K.J.G. baron van Hardenbroek van Bergambacht, opperkamerheer, 2 maart 1894. Brief van S.M.S. de Ranitz aan Van Hardenbroek, 5 maart 1894.

⁶⁹ KHA A47-IX-3: ‘Audiëntielijst van maandag 22 april te 10½ uur’; ‘Audiëntielijst van maandag 22 april te 1½ uur’.

⁷⁰ ‘Verslag van het Bezoek aan Z.M. Koning Willem III te Rotterdam, van 28-31 Julij 1851, zoo als het is medegedeeld in de Rotterdamsche Courant van 29 en 31 Julij en 1 Augustus 1851.’ Aanwezig in het Documentatiearchief Koninklijk Huisarchief. Kepper, *Gedenkboek*, 21-26.

wij zijn heden ook herinnerd aan andere namen, roemrijke namen in de wetenschap, waarop ons Vaderland terecht trotsch mag zijn'. Zij stelde daarom voor te drinken op de bloei van de Utrechtse universiteit en 'den vooruitgang en het welzijn van uwe stad en uwe bevolking.'⁷¹

Na de bezoeken aan Rotterdam en Utrecht ging koningin Emma vooral in op invitaties door stadsbesturen. Het ene bezoek lokte jalouse reacties bij andere plaatselijke besturen uit. IJverig zochten de bestuurders naar aanleidingen om een verzoek tot een bezoek van de koninginnen in te dienen. Niet zelden berichtten journalisten over plaatselijk ongenoegen dat hun stad nog niet was bezocht of schreven over geruchten dat een bezoek nabij was. 'Wat hebben we reeds jaren lang gesproken over een bezoek van onze geëerbiedigde Vorstinnen. Zoo dikwijls vroegen we het elkander: waarom komen onze Koninginnen hier niet, terwijl toch zoo vele steden in ons vaderland door haar bezocht worden. Wij moesten echter wat geduld hebben en gelukkig, eindelijk is onze hoop vervuld geworden.'⁷²

Het educatieve belang werd bij de bezoeken steeds gecombineerd met tradities: de minderjarige Wilhelmina werd al jong in de militaire traditie van voorgangers geplaatst. Nog vóór het bezoek aan Utrecht bezocht koningin Emma in augustus 1892 met haar dochtertje de legerplaats Oldebroek waar 's zomers de schietschool van de artillerie kampeerde. Ook bezoeken aan het eeuwfeest van de rijdende artillerie te Arnhem, een vlootrevue op Texel, het koninklijke marine-instituut in Den Helder en de militaire academies in Alkmaar en Breda konden in de volgende jaren niet uitblijven.⁷³

De plechtige uitreiking van vaandels en standaards op het Haagse Malieveld werd een hoogtepunt binnen Wilhelmina's openbare optredens en een voorbereiding op het koningschap waarin de militaire tradities van de Oranjes centraal werden gesteld. 'Eene zeldzame plechtigheid had plaats op Donderdag den 21en september 1893; eene plechtigheid van hooge beteekenis, waarvan niet alleen het leger, doch allen die er van getuige waren, diep doordrongen bleken te zijn; een plechtigheid, welke een bijzondere wijding bekwam daar zij geschiedde door onze jeugdige Koningin, die hiermede getuigenis aflegde van Hare waardeering van het Nederlandsche leger, van Hare piëteit voor zijn roemvol verleden.'⁷⁴

Het kon echter ook speelser. Vooral een bezoek aan de ridderhofspelen in Utrecht maakte een diepe indruk op de jeugdige, nog onrijpe koningin. Aan haar voormalig kindermisje verhaalde Wilhelmina het met veel genoegen. 'Wij zijn per rijtuig naar Utrecht gegaan. Tot de Bilt heb ik mijne vier zwartjes zelf gereden; daar zijn wij overgestapt en hebben in onze calesch plaatsgenomen. Er waren vele menschen op de weg. Wij reden den kortsten weg naar het feestterrein; op de grens der gemeente wachtte ons eene eerewacht op, bestaande uit studenten die deel hadden genomen aan de vorige masquerade en nu in hun costuum medereden. Hunne pakjes stonden zeer kleurig en vroolijk. Spoedig nadat wij bij de tribune op het feestterrein waren uitgestapt en haar waren opgeklommen, kwam de optocht het krijt binnen.'

De vijftienjarige Wilhelmina had vooral genoten van de historische kostuums. 'Bijzonder mooi vond ik het harnas van den graaf van Tyrol: hij had een zwart harnas afgezet en ingelegd met goud, zijn helm prijkte met groen en witte veeren. Het steekspel werd door

⁷¹ KHA A47-X-86 (brief Utrechtse erewacht). Kepper, *Gedenkboek*, 58-64 (citaat tafelrede Emma: 65). 'Programma der feestplechtigheden bij gelegenheid van het bezoek van Z.M. den Koning aan de stad Utrecht op 14, 15, 16 en 17 september 1853.' Aanwezig in het Documentatiearchief Koninklijk Huisarchief.

⁷² *Maas- en Merwedebode*, 21 augustus 1897. De Ranitz ontving een exemplaar van deze krant zonder begeleidend schrijven op 26 augustus 1897. KHA A47-IX-3. Haarlem, dat volgens Kepper niet wilde achterblijven met een waardig ontvangst op haar reeds bevoorrechte zustersteden, werd op 23 september 1892 bezocht. In 1897 vond een aantal bezoeken aan steden plaats: Gouda (25 april 1897), Zutphen (1^e helft augustus 1897), Dordrecht (18 augustus 1897), Arnhem (28 augustus 1897). Zie: Kepper, *Gedenkboek*, 109-116, 294-305.

⁷³ Kepper, *Gedenkboek*, 40-42, 127-131, 186-207.

⁷⁴ Kepper, *Gedenkboek*, 138. Op het Malieveld te Den Haag bracht Wilhelmina ook, op 6 juli 1895, hulde aan Indisch leger. 6 juli 1895. Kepper, *Gedenkboek*, 256-260.

den heraut van den koning van Bohemen geopend en deze verkondigde na iedere manoeuvre wie gewonnen had, hij verkondigde naar alle zijden van het krijt.’ Maar ook het spel had haar meegevoerd in haar verbeelding. ‘Eerst werd er met lanssen naar een pop gestoken *door* vele ridders te paard. Toen werden er eenige ridders uitgedaagd in naam van den koning van Bohemen en den graaf van Tyrol. De uitgedaagden werden bestreden door Boheemsche en Tyrolsche edelen. Er werd met lanssen gestreden; gelukkig waren deze niet zwaar en gevaarlijk, er werden vele gebroken.’ Na een voorstelling van drie uur reden de koninginnen nog door de arme buurten van de stad. ‘Ik vond het tochtje heerlijk.’⁷⁵

Het bezoek aan ‘het noorden’, erfland van de Friese Nassaus

Het sportieve wedstrijdelement in combinatie met historische precedenten zorgde ook voor het hoogtepunt van het bezoek aan Friesland, het eerste uitgebreide meerdaagse bezoek dat Emma en Wilhelmina aflegden: een harddraverij. Tot grote vreugde van de aanwezigen droeg de jeugdige Wilhelmina daar een geschenk dat zij bij aankomst had aangetroffen in de koninklijke appartementen van de residentiewoning van de Friese commissaris van de Koningin: een traditioneel Fries kostuum. In 1842 was aan koning Willem II gevraagd wat voor een feest hem welgevallig zou zijn. De koning had gekozen voor een bijeenkomst waarbij de dames in Fries kostuum zouden komen. Driehonderd dames van stand deden dit massaal tijdens een harddraverij. Tot grote vreugde van de Friezen hadden ook koningin Anna Pauwlowna en koningsdochter Sophie ‘het prachtig Friesche Volkskostuum’ gedragen en zo ‘aan dit schoone feest den schitterendsten luister’ doen bijzetten. Een traditie was geboren, maar werd tijdelijk onderbroken omdat koning Willem III zonder echtgenote in 1852 en 1873 de provincie Friesland bezocht. De herinnering aan de zegetocht van Willem II met zijn in Friese dracht geklede echtgenote en dochter was echter levend gebleven.⁷⁶ Na Emma’s aankondiging vormde zich een subfeestcommissie om een dergelijk traditioneel kostuum voor de jeugdige koningin te vervaardigen. Achtduizend Friezen werkten aan een kostuum naar oud-Fries model dat met diamanten en gouden ornamenten getooid was.⁷⁷

De traditionele harddraverij was ingesteld door Willem I. Op de herdenkingsdag van de Slag van Waterloo kon daar de Gouden Zweep worden gewonnen. Het was voor de feestcommissie van bestuurders en plaatselijke notabelen, gevormd na de officiële aankondiging van het bezoek in Leeuwarden, vanzelfsprekend dat een koninklijk bezoek aan de harddraverij op de eerste plaats werd gesteld en gevolgd zou worden door een diner op het stadhuis, aangeboden door de Staten van Friesland. De koningin-regentes had schriftelijk nadrukkelijk gevraagd om een zo eenvoudig mogelijk ontvangst, maar de bestuurders wilden hen óók op een ‘waardige wijze’ ontvangen en bovendien recht doen aan de historische band tussen de dynastie van Oranje-Nassau en de provincie Friesland.⁷⁸

⁷⁵ KHA G28-3. Koningin Wilhelmina aan M.L. de Kock, 24 mei 1896. Vgl. intro hoofdstuk 1: Wilhelmina was volgens haar onderwijzer Gedeking al jong dol op ridderverhalen.

⁷⁶ Koningin Anna en prinses Sophie droegen tijdens verschillende bijeenkomsten het klederdracht: een toneelvoorstelling in de stadsschouwburg, de harddraverij, een bezoek aan Sneek en Heerenveen en het vertrek uit de stad Leeuwarden. Wap, *Gedenkboek*, 262-264; A.M. Gerth van Wijk, *Prinses Sophie der Nederlanden* (Rotterdam 1898) 32-33. A. Duparc, ‘Vorstelijke bezoeken aan Friesland in de negentiende eeuw’, *Leeuwarder Courant*, 5 maart 1903; idem, ‘De schouwburg’, *Leeuwarder Courant*, 5 februari 1916. Anna Christien Piebenga, ‘Us kenniginnen yn’e prink’, in: Dolly Verhoeven, Truus Braaksma e.a. (red.), *Klederdracht en kleedgedrag. Het Kostuum Harer Majesteits onderdanen* (Nijmegen z.j.) 83-87.

⁷⁷ *Leeuwarder Courant*, 18 juni 1892: complete beschrijving van Wilhelmina’s kostuum.

⁷⁸ Bernhard Behrns, *Gedenkboek van het bezoek van H.M. de Koningin en H.M. de Koningin-Regentes aan Friesland, in de maand Juni van 1892* (Sneek 1892) 3-4. De Ranitz noteerde in de registers van uitgaande correspondentie dat het de regentes ‘aangenaam’ zou zijn, mede op oog op de tijdsomstandigheden, dat het provinciebestuur ‘geen onnodige uitgaven’ zouden doen om de majesteiten officieel te verwelkomen. KHA A47-

Op 18 juni 1892 verwoordde de *Leeuwarder Courant* naar eigen zeggen de gevoelens van tienduizenden Friezen: koningin Wilhelmina was van harte welkom omdat zij de historische band tussen Oranje en Friesland belichaamde. ‘Sedert de stichting van de republiek der Zeven provinciën nam in Friesland gedurende den tijd van haar bestaan een telg uit een roemrijk geslacht der Nassau’s de hooge plaats van stadhouder in. Een stadhouderloos tijdperk heeft onze provincie nooit gekend. Ook nadat Willem IV in de bange ure des gevaars was opgetreden als Erfstadhouder der Verenigde gewesten werd de oude traditie niet verbroken, die Zijn geslacht met Friesland verbond. Was het daarom te verwonderen, dat vooral ook de Friezen, eeuwen lang tuk op hunne vrijheden en onafhankelijkheid, herademden, toen in 1813 een einde werd gemaakt aan de vreemde overheersching? Dat zij met de grootste vreugde ook hunne provincie een deel zagen uitmaken van het nieuw gestichte Koninkrijk der Nederlanden, onder het bestuur van een Vorst, gesproten uit hetzelfde Huis, waaraan voor die provincie zulke schoone herinneringen waren verbonden? En als later, in 1815 en 1830, gevaar dreigde, stonden de Friezen in de voorste rijen, om hun bloed te geven voor Koning en Vaderland. Onze Koningen wisten dit te waardeeren. Zij getuigden er van, niet alleen als Zij bij herhaling tot ons overkwamen, maar ook bij elke andere gelegenheid tegenover een ieder, die het wilde hooren. Koning Willem III noemde bij Zijn laatste verschijning, in 1873, Friesland een van de schoonste paarden aan zijn Kroon.’

Sinds de dood van Willem III in november 1890 was er vrees voor de toekomst van het zelfstandige voortbestaan van het ‘Vaderland’ ontstaan. De opstelling sindsdien van zijn weduwe Emma, die zich geheel had vereenzelvigd met Nederland sinds zij ‘den voet op den Nederlandsche bodem zette’, had echter veel hoop gegeven. Daarom waren de koningin-regentes en jonge koningin ‘bij Hare intrede in Leeuwarden, de aloude Stadhoudelijke en Koninklijke residentiestad’ van harte welkom. De *Leeuwarder Courant* bood een ‘eerbiedige betuiging van hulde en verknochtheid’ aan ‘het Koninklijke kind, de laatste afstammeling uit het Doorluchtige Huis van Oranje’. Namens de Friezen werd de hoop uitgedrukt dat het koningskind ‘onder de verstandige leiding van Hare Moeder’ – die ‘eene richting’ had gekozen ‘zooals verstand en hart haar beiden ingaven, zonder iemand achteruit te stellen, zonder iemand teleur te stellen’ – zich ‘zoo moge ontwikkelen, dat het Haar en Nederland beide tot zegen en vreugde zij!’⁷⁹

De jeugdige Koningin Wilhelmina kreeg van de Friezen een feestprogramma aangeboden waarin deze continuïteit met de oude Oranjetraditie sterk werd benadrukt en waarin veel onderdelen te herkennen waren van eerdere koninklijke bezoeken. Tijdens zijn eerste bezoek in 1852 gebruikte Willem III Leeuwarden als residentie. Hij gaf audiënties en gebruikte de provinciehoofdstad als uitvalsbasis voor uitgebreide expedities langs diverse kleinere plaatsen in de provincies Friesland en Groningen en een officiële intrede in de stad Groningen. Van Leeuwarden reisde Willem III naar Paleis Het Loo en overnachtte daarbij op de buitenplaats van de heer Blokzijl van Schellingen.⁸⁰

Voor deze reis in 1852 was koning Willem III nog per stoomboot afgereisd. Zijn hofmaarschalk had vooraf een ware expeditietoetocht voorbereid. Zaken als lakens, handdoeken, servetten, theestoven, handwaskom en nachtspiegel werden genoteerd. Uit de kelder kwamen 12 bierglazen, 12 champagneglazen, 12 wijnglazen, 12 presenteerglazen en 2 waterkaraffen. De linnenkamer voorzag in 24 servetten, 2 tafellakens voor 8 tot 10 couverts en voorschoten.

X-523, 12 april 1892. Brieven met identieke strekking ging dezelfde dag uit naar de commissaris van de Koningin in Groningen en burgemeesters van Leeuwarden en Groningen: KHA A47-X, nrs. 524, 525 en 526.

⁷⁹ *Leeuwarder Courant*, zaterdag 18 juni 1892.

⁸⁰ KHA E18c-I-35. ‘Programma voor ’s Konings Reis naar Friesland en Groningen, opgemaakt naar aanleiding van het aangeboden plan deswege door den Heer commissaris des Konings in eerstgemelde Provincie’; KHA E10a-Id-6. ‘Stukken, afkomstig van de Hofmaarschalk des Konings, betreffende het bezoek van Z.M. aan de provincies Groningen en Friesland.’ Hierin een concept-programma waarin de hofmaarschalk wijzigingen aanbracht.

Uit de zilverkamer kwamen onder meer 12 vorken, messen en theelepels. Voor de rondreis langs dorpen en steden als Heerenveen en Sneek werd de commissaris van de Koning verzocht te zorgen dat de paarden regelmatig konden rusten. De hofmaarschalk hield precies bij hoeveel voor de koning werd uitgegeven aan fooien, gratificaties, postpaarden, verblijfkosten en cadeaus.⁸¹

De spoorwegontwikkelingen gingen daarna snel: in 1863 werd een spoorlijn tussen Utrecht en Zwolle aangelegd en vanaf 1867 was er ook een treinverbinding tussen Zwolle en Leeuwarden. Ook de steden Harlingen, Leeuwarden en Groningen waren in de tussenliggende jaren per spoor aan elkaar verbonden.⁸² In 1873 arriveerde Willem III per 'speciale trein' in Friesland voor een bezoek waarvan het programma bijna twintig jaar later grotendeels gekopieerd werd voor zijn weduwe. Zowel Willem als Emma lieten de koninklijke trein stoppen in Wolvega, de Friese provinciegrens, om zich officieel te laten begroeten door de commissaris van de Koningin. De begroeting door de burgemeester en andere bestuurders volgde in Leeuwarden in een feestelijk versierde receptiesalon van het stationsgebouw. Daarna volgde zowel in 1873 als 1892 een feestelijke optocht door een met vlaggen, groen en bloemen versierde stad. Koning Willem III liet zich toezingen door in wit geklede meisjes die bloemen rondstrooiden.⁸³ Dit was een traditie die reeds in het stadhoudelijk tijdperk gebruikelijk was.⁸⁴

Koningin Emma liet in 1892 vooral tempo maken. Bij aankomst in het provinciale residentiegebouw werd de koninklijke standaard gehesen en volgde een hartelijk welkom door de echtgenote van de commissaris van de Koningin. Na een balkonscene, waarbij de koninginnen werden toegejuicht door een 'dicht opeengepakte massa', volgde een begroeting met personen die zich daarvoor hadden ingeschreven. 'Ten twee ure werd door H.M. de Koningin-Regentes in de blauwe zaal van het paleis audiëntie verleend; door een zeventigtal autoriteiten en deputatiën is van deze gelegenheid gebruik gemaakt, namelijk: de civiele autoriteiten, de leden der rechterlijke macht, officieren van het garnizoen en de schutterij, de leden der kerkelijke besturen en de geestelijken van alle gezindten, de Burgemeesters der Friesche Gemeenten, deputatiën uit de besturen van onderscheidende corporatiën, ook arbeiders-vereenigingen, en particulieren.'⁸⁵

Na afloop van de audiëntie was het tijd voor een rijtoer door de stad en het eerste bezoek. De koninginnen bezochten 'Werkmanslust': 'eene stichting van de Vereeniging "Help u zelve," in 1872 opgericht en ten doel hebbende om aan den werkman eene gezonde, doeltreffende woning te verschaffen.' Een jaar na oprichting had Willem III de charitatieve instelling bezocht. Het bezoek van zijn weduwe en dochtertje verliep enigszins gespannen omdat binnen de vereniging was geklaagd dat 'de tegenwoordig regeerende klassen niets zouden gevoelen en geen open oog zouden hebben voor de nooden, behoeften en wenschen van den arbeidenden stand'. In de verenigingsannalen werd achteraf vastgelegd dat het

⁸¹ KHA E10a-Id-6. 'Stukken, afkomstig van de Hofmaarschalk des Konings, betreffende het bezoek van Z.M. aan de provincies Groningen en Friesland.'

⁸² Zie overzichtskaarten (1860 en 1889) met jaartallen waarin individuele lijnen waren aangelegd in de kaft van: Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland*. Zie voor uitgebreide beschrijvingen van het koninklijk spoorwagematerieel en koninklijke inspanningen voor de uitbreiding van het spoorwegennet: G.F. van Reeuwijk, *Majesteit uw trein staat gereed! De geschiedenis van het koninklijk spoorwagematerieel in Nederland* (Deventer 1980).

⁸³ KHA A45-XIII-a-8. 'Beschrijving van de komst en het verblijf van koning Willem III te Leeuwarden in mei 1873'. Traditioneel verwelkomde een provinciale commissaris de vorst op bij de provinciegrens. Vgl. Wap, *Gedenkboek der Inhuuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II 1840-1842*, 108, 196, 206, 251, 340, 354. Kepper, *Gedenkboek*, 68-70.

⁸⁴ Vgl. *Verlicht en juichend Amsterdam of heuchelyk zomer-tochtje*, 1-5; Nicolaas Hoefnagel, *Het juichend Noord-Holland, of Verhaal van de Reize van zyne doorluchtige hoogheid Willem den Vyfden, Prinse van Oranje, enz. enz. Den 21 en 22 July 1773* (Amsterdam 1773) 5-17.

⁸⁵ Kepper, *Gedenkboek*, 71.

belangstellende bezoek van de koninginnen de inhoud van een aangenomen motie gelogenstraft had.⁸⁶

Tijdens het diner ten paleize herinnerde de commissaris van de Koningin nadrukkelijk aan het feit dat de Friese Nassaus in hetzelfde pand hadden gewoond en beroemde zich erop dat Friesland de bakermat was van het 'Doorluchtige Huis van Nassau' waaruit koningin Wilhelmina was ontsproten. 'Sedert die tijd heeft Friesland in het lief en leed van zijne Stadhouders en Koningen uit dat geslacht gedeeld. Zoowel in de raadzaal, als op het bloedig slagveld, werd die band herhaaldelijk vernieuwd en bevestigd.' Koningin Emma antwoordde hem dat zij deze bewoordingen sterk op prijs stelde. 'Ik voeg daarbij de verzekering, dat, waar Friesland den alouden band met het Huis van Oranje-Nassau niet vergeet en ons door een schitterende ontvangst bewijst, dat de oude traditiën, de oude trouw en liefde, nog voortleven in de harten zijner ingezetenen, wij, de Koningin en ik, ons gelukkig achten in uw midden te zijn, en u te kunnen toonen hoezeer wij belangstellen in alles wat u uwe provincie betreft en wat haar bloei zoude kunnen bevorderen.' Ook waardeerde zij de woorden die persoonlijk aan haar waren gericht: 'het is mij eene aangename gedachte en groote zedelijke steun te weten, dat ik in mijne moeielijk taak niet alleen sta, en ik ben u dankbaar voor de verzekering, dat ook het Friesche volk mij de kracht toebidt, waaraan ik bij de vervulling mijner taak zoozeer behoefte heb.' Vertrouwend op God ging zij de toekomst tegemoet. 'Dat de dagen, die wij in uw midden zullen doorbrengen, den hechten band tusschen Oranje en Friesland zullen bevestigen en versterken, is mijn oprechte wensch, een wensch waarmede gij voorzeker allen zult instemmen, en waarop ik voorstel te drinken!'⁸⁷

De volgende dagen zouden nog verschillende bezoeken binnen Leeuwarden volgen waarbij de continuïteit benadrukt werd. De jeugdige koningin Wilhelmina kwam voor een groot deel op plaatsen en evenementen waar haar voorgangers ook waren geweest. Bij haar bezoek aan het nieuwe burgerweeshuis werd benadrukt dat haar vader nog het oude weeshuis had bezocht. 'Voor zover nog in leven zullen de destijds hier verpleegden nog met dankbaarheid op dien dag terugzien.' Net als Willem III plaatsten de koninginnen een handtekening op een oorkonde ter herinnering aan het bezoek en zetten hun symbolische pelgrimstocht voort in het Friesch museum. Daar bezichtigden zij vele afbeeldingen van Wilhelmina's voorvaders in rechte lijn en geschenken van wijlen koning Willem III aan het museum. Ook tijdens een *matinée musicale* in de Prinsentuin stond de historie centraal. De tuin was aangelegd door graaf Willem Frederik van Nassau omdat hij een groter lustoord begeerde dan de tuin achter het stadhoudelijk paleis hem bood. Tijdens zijn bezoek in 1818 was aan koning Willem I gevraagd om de tuin óf weer bij het paleis te voegen óf tot een stadstuin te maken. Bij Koninklijk Besluit werd vervolgens de tuin aan de stad Leeuwarden gegeven als wandelplaats voor de ingezetenen.⁸⁸

Zoals gepland was de harddraverij het grote hoogtepunt van het bezoek. Algemeen werd verwacht dat koningin Wilhelmina hier haar 'Friese gezicht' zou tonen. Op 18 juni kleedden vele dames zich in Fries kostuum en weerklonk de grote vraag: 'zou de Koningin op 't Friesch komen? Men wist het niet, maar hoopte het wel.' Koningin Emma bleek de hint te hebben begrepen of ingefluisterd te hebben gekregen. 'Een oorverdovend gejubel weerklonk in de lucht, toen de jeugdige Koningin in 't Friesch verscheen. Met dit costuum was Hare Majesteit verrast bij hare aankomst ten paleize, zij vond het in eene hare appartementen. Het bestaat uit een compleet Friesch vrouwendracht: jak en rok, een oud-Friesch model, van licht lila met fraaien weerschijn, een wit kanten boezelaar en een halsdoekje van dezelfde stof.' Het verhaal ging dat de jeugdige koningin het nog dezelfde avond had willen passen om te zien

⁸⁶ Kepper, *Gedenkboek*, 73-73. KHA A45-XIII-a-8.

⁸⁷ Behrns, *Gedenkboek*, 47-48.

⁸⁸ Behrns, *Gedenkboek*, 86, 89, 92. De Prinsentuin was in 1873 ook door Willem III bezocht. Ook bezocht hij het toenmalig 'Frieslands Kabinet van Oudheden'. KHA A45-XIII-a-8.

hoe het haar stond. ‘Nu, het stond haar lief, ’t maakte de Koningin in eens tot een volwassen jonge dame. Dat is toch het eigenaardig flatteerend karakter van het Friesche costuum, dat het een jeugdig meisje metamorphoseert in een jonge dame en aan bejaarde dames het jeugdiger bevallig aanzien schenkt van reeds vervlogen jaren, zoodat men zich zoo lichtelijk vergist in den leeftijd van de dames op ’t Friesch.’⁸⁹

De hoge kosten van dit traditionele geschenk en van de luisterrijke festiviteiten hadden echter vooraf veel wenkbrauwen doen fronsen. ‘Er zijn altoos ontevredenen, die overal iets hebben te bedillen en dezen ergerden zich, nu dat er zooveel geld voor de feesten werd besteed. Men hoorde onderscheiden geruchten, te buitensporig om er waarde aan te hechten, en toch rees bij menigeen de vraag, wat de sociaal-democraten zouden doen. Het was immers algemeen bekend dat er in Friesland veel armoede en gebrek wordt geleden; de financieele nood van vele gemeenten was tot zoodanigen graad gestegen, dat de Regeering een wetsontwerp bij de wetgevende macht had ingediend tot tegemoetkoming van sommige, vooral Friesche, gemeenten, de noodwet genoemd. En waar nu de sociaal-democraten in hunne vergaderingen en op hunne meetings den volke verkondigen dat zij betere toestanden in het leven willen roepen – daar is het niet vreemd dat velen naar hen luisteren.’⁹⁰

De socialisten schilderden het koninklijk bezoek af als ‘een reclame van het behoud, een propaganda eis van het kapitalisme, en dus een veldtocht tegen de socialistische beweging in Friesland’. Twee vergaderlokalen werden gehuurd om de gelederen uit de gehele provincie te verzamelen en vervolgens met demonstraties de zondagsrust te verstoren: ‘hunne vrijheidsliederen zingende en hunne gedrukte manifesten onder het publiek uitgevende’ trokken zij door de straten naar het paleis waar de majesteiten wilden uitrijden. ‘Merkwaardig was het toen te zien, hoe dat tweehonderdtal, omstuwd door eene steeds aangroeiende Oranjegezinde menigte, al kleiner en kleiner werd en langzamerhand versmolt tot een vijftigtal dat, tot op het Hofplein nabij het paleis aangekomen, het zoodanig te kwaad kreeg met de Oranjegezinde volksmenigte, dat men handgemeen werd en de politie tusschenbeide moest komen, om enkele bekende leiders der Sociaal-democraten tegen de volksmenigte te beschermen en voor eigen veiligheid in politiebewaring te nemen.’ Toekomstig socialistisch leider Pieter Jelles Troelstra, op dat moment nog advocaat in Leeuwarden en antikapitalistisch publicist, was één die ‘bekende leiders’. Hij verzette zich tegen het bezoek van de regentes die als een ‘echte Duitse’ misbruik van haar positie zou maken. Tevergeefs verzocht hij de politie om de Oranjegezinde menigte rond een belegerde winkel van een socialist uiteen te drijven. Vader Troelstra, een wethouder die eerder in de avond een feestmaal ter ere van de koninginnen had bijgewoond en daar was benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau, moest in rokkostuum tussenbeide komen en de politie aanwijzingen geven opdat vader en zoon zonder kleurscheuren naar huis konden gaan.⁹¹

Op de laatste avond ten paleize overheerste dan ook de aristocratische luister. Tijdens het diner bedankte koningin Emma de commissaris van de koningin voor de warme ontvangst. Ook dankte zij hem voor de waarderende woorden over haar overleden echtgenoot die Friesland zo’n warm hart had toegedragen. Daarna volgde een receptie waarin de dames getooid in prachtige toiletten en met schitterende edelstenen verschenen terwijl de heren een ambtskostuum of uniform droegen. Ook in de stad Groningen, waar koningin Emma en koningin Wilhelmina een soortgelijk bezoek aflegden, overheerste de behoefte aan luister in

⁸⁹ Behrns, *Gedenkboek*, 64-66. Vgl. Saxton Winter, *Toen onze koningin nog een prinsesje was*, 71-75 voor de reactie van Wilhelmina zelf op het kostuum en de geestdrift van het volk op haar verschijning tijdens de harddraverij. De gekoesterde ‘wondere liefde’ voor het Oranjehuis kwam de Engelse gouvernante over als een ‘oer-ouden godsdienst’.

⁹⁰ Behrns, *Gedenkboek*, 5-6.

⁹¹ Van Kersen-Halbertsma, ‘Bezoeken in het land’, 58. Behrns, *Gedenkboek*, 96-97. Piet Hagen, *Politicus als hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 147-149.

de herinneringen van tijdgenoten. ‘Ingevolge het programma begaf Hare Majesteit zich te 10 uur naar het paleis van justitie, om audiëntie te verlenen aan corporatiën, civiele en militaire autoriteiten, commissiën en particulieren. Van deze gelegenheid maakten velen gebruik om Hare Majesteit te complimenteeren, haar hunne hulde te bewijzen of haar hunne belangen voor te dragen. Het was een interessant gezicht al die dignitarissen in groot ornaat en al die particulieren, in zwarten rok en pantalon, open vest, met onberispelijk lijnwaad, hoogen hoed en gehandschoend met wit glacé, de trappen van het paleis, misschien eenigszins zenuwachtig, te zien opwippen. – Zij, die men anders nooit ziet dan in een fantasiepakje met een fantasiehoedje op het hoofd, zij zien er nu geheel anders, buitengewoon chique uit. Men zou ze haast niet meer kennen.’⁹²

Treden in historische voetsporen en aanhalen van traditionele banden

Diners en feestelijke recepties voor de elite en audiënties voor iedereen zich daarvoor inschreef: het waren de ingrediënten van de bezoeken die aan een zevental provincies werden afgelegd: Friesland, Groningen, Zeeland, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg. In alle provincies zorgden de provinciale en stedelijke bestuurders tegelijkertijd ook voor een programma met historische precedenten. Waar mogelijk trad koningin Wilhelmina in de voetsporen van haar vader en voorvaders bij het afleggen van bezoeken binnen een provinciehoofdstad of in de omgeving. Voor koningin Emma werd doorgaans een bezoek aan een liefdadigheidsinstelling ingelast op een tijdstip dat Wilhelmina rust kon nemen. De stedelijke en provinciale bestuurders grepen hun kans om de unieke, traditionele aspecten van hun stad of provincie te benadrukken via de samenstelling van het programma, de aangeboden geschenken en de officiële redes. In haar tafelredes benadrukte koningin Emma haar waardering voor de gemaakte keuzes en nam de gelegenheid de oude band tussen Oranje en de desbetreffende stad of provincie te benadrukken. Indien een gastheer niet zelf verwees naar trouw aan haar overleden echtgenoot en andere Oranjes, daar deed zij het zelf en sprak voortdurend de hoop uit dat haar dochter óók op die trouw kon gaan rekenen. Omdat de bloei en voorspoed van een stad of streek en het welzijn van alle ingezetenen de rust in het land en de trouw van het koningshuis ten goede kwamen, stelde Emma doorgaans tijdens een diner – dat haar werd aangeboden door Provinciale Staten of een stedelijk bestuur – voor daarop de dronk uit te brengen.⁹³

De bezoeken stonden in het teken van het bestendigen van traditionele relaties, maar ook van de voorbereiding van Wilhelmina op haar toekomstige taak. Koningin Emma volgde niet alleen de precedenten van binnenlandse bezoeken van de eerste drie koningen, maar deels ook de opleidingspraktijk van kroonprins Willem. Midden in de huwelijks crisis van koning Willem III en koningin Sophie was door adviseurs het dringende advies gegeven om het noodzakelijke, het scheiden van moeder en zoon, te combineren met iets nuttigs: de kroonprins kennis laten maken met het land dat hij in de toekomst moest gaan regeren. Hij moest zowel wezenlijk als in naam het hoofd van de staat blijven door goed thuis te zijn in politieke en militaire zaken. ‘Daarbij hechten wij veel aan ’s Prinsen binnenlandsche reizen, zoo als in den verlopen zomer. Eene vroegtijdige kennismaking met onze menschen en

⁹² J. Suringa, *Herinnering aan het bezoek van H.H. M.M. de Koningin en de Koningin-Regentes, gebracht aan stad en provincie Groningen* (Groningen 1892) 32.

⁹³ Zie uitgebreide beschrijvingen in Kepper, *Gedenkboek*, 66-100, 160-185, 221-255 en 263-287. De programma's van de bezoeken bevinden zich onder meer in KHA A47-IX-3 en het archief Henriëtte van de Poll te Zeist: GA Familie-archief Van de Poll, nrs. 933 t/m 938.

zaken, en met ons land moet den Prins de hebbelijkheid geven om zich op Zijn verheven standpunt te huis te gevoelen...'⁹⁴

Samen met zijn gouverneur De Casembroot maakte kroonprins Willem tijdens de zomermaanden, als hij vrij was van onderwijs op het opleidingsinstituut Noorthey, daarom uitgebreide reizen door het land. Zijn halfzusje Wilhelmina had noodgedwongen veel minder tijd tot haar beschikking om het land goed te leren kennen, maar kreeg tijdens de bezoeken in het land in een aantrekkelijk gemaakte educatieve vorm een paar hoogtepunten voorgeschoteld.

Met een uitstapje naar Winschoten trad Wilhelmina in de voetsporen van haar halfbroer Willem, maar ook van historische Oranjes.⁹⁵ De koningin bezocht het monument, in 1873 door haar vader Willem III onthuld, ter nagedachtenis aan de Slag bij Heiligerlee op 23 mei 1568. Het was de eerste keer tijdens de Opstand dat er werkelijk militair slag werd geleverd. Velen zagen dit moment als het werkelijke begin van de oorlog. De succesvol verlopen Slag bij Heiligerlee had een triest resultaat gekend: de dood van graaf Adolf van Nassau, de jongere broer van Willem de Zwijger.⁹⁶ Koningin Wilhelmina kreeg bij haar bezoek een geschenk van de Groningse Provinciale Staten: een zilveren juwelenkist die door vier leeuwen werd gedragen. Hierop was het monument afgebeeld en via inscripties werd aan de historische slag gerefereerd. Koningin Emma toonde zich dankbaar voor de historische keuze. 'Het was eene gelukkige gedachte van de Staten der provincie Groningen, ons te ontvangen te Winschoten. Hier in de nabijheid van het slagveld van Heiligerlee worden wij herinnerd aan den eeuwenoude band tusschen Nederland en Oranje. Hier leeren wij het aan de hand der geschiedenis, dat eendracht en volharding een volk verheffen.... Het schone monument op het veld bij Heiligerlee en de bloeiende omgeving, waarin het geplaatst is, roepen ons toe: gelukkig het land, waar Vorst en Volk onder alle omstandigheden te zamen gaan in den strijd voor de belangen van het dierbaar Vaderland. God geve, dat wij voor die belangen mogen blijven leven en werken in rust en vrede, en dat ook uwe provincie daarvan in ruime mate de zegeningen moge ondervinden.'⁹⁷

In buurprovincie Drenthe gebruikten bestuurders drie jaar later oude precedentes om prehistorisch erfgoed opnieuw onder de koninklijke aandacht te brengen. Na een bezoek aan het negende Nederlandsch Landbouwkundig Congres in Assen liet Willem III, zich in juni 1854, in een open rijtuig naar Rolde brengen. Hij werd feestelijk ontvangen door het stadsbestuur en een juichende menigte. 'Onder begeleiding van den Burgemeester wandelde de Koning met zijn gevolg daarop naar de hunnebedden, gaf herhaaldelijk daarin zijn belangstelling te kennen en won aller harten door zijn minzaamheid. Lang zal dit bezoek in het geheugen van Roldes ingezet en bewaard blijven.'⁹⁸ Ook kroonprins Willem had de reuzenstenen gezien. Incognito reizend met zijn gouverneur bezocht hij in juli 1851 de hunebedden van zowel Rolde als Eext. De oude grafmonumenten van een verdwenen cultuur maakten volgens De Casembroot een grote indruk op de prins. Zij hadden zijn interesse

⁹⁴ KHA A48 IIIa-1. Brief van W.A. van Schimmelpenninck van der Oye (opperhofmaarschalk en minister van Staat) en A.G.A. van Rappard (directeur Kabinet des Konings) aan koning Willem III, d.d. 9 januari 1854. Eigenhandig afschrift in persoonlijk archief E.O.A. de Casembroot: NL-HaNA, De Casembroot, nummer toegang 2.21.008.72, inv. nr. 16.

⁹⁵ Kroonprins Willem had een voorganger van dit monument, eenvoudiger vormgegeven, bezocht in juli 1851. Brief van E.A.O. de Casembroot aan koningin Sophie, d.d. 13 juli 1851. KHA A46-IVc-28. Het incognitobezoek was pijnlijk verlopen omdat de burgemeester van Winschoten, tevens lid van de Eerste Kamer, de prins had herkend en zich gepasseerd had gevoeld. Met stille trom waren kroonprins en gouverneur daarom doorgereisd naar Delfzijl waar de betreffende brief geschreven werd.

⁹⁶ Eveline Luursema, 'De ontstaansgeschiedenis van het monument voor graaf Adolf van Nassau te Heiligerlee', *Negentiende Eeuw* 9 (1985) 1-24.

⁹⁷ Kepper, *Gedenkboek*, 95. Zie voor nadere toelichting op het geschenk: Loonstra, *Koninklijk zilver*, 62-63.

⁹⁸ *De Drentsche Courant* van 28 juni 1854. Op citaat bij: Wijnand van der Sanden, *Reuzenstenen op de es. De hunebedden van Rolde* (Zwolle 2007) 78-79, 126.

zodanig geprikkeld dat hij een steen van circa 10 pond had willen meenemen voor zijn moeder Sophie: deze zou vast fraai hebben gestaan in haar curiositeitscollectie.⁹⁹

Op 7 september 1895 reisden de koninginnen Emma en Wilhelmina vanuit Assen naar Rolde waar erepoorten waren opgericht. Onder klockgelui begaf het gezelschap zich naar de hunebedden. De koninginnen toonden veel belangstelling voor de ‘monumenten der oudheid’ en kregen daar een blijvende herinnering mee: een in roodbruin marokijn gebonden album met vier foto’s van de hunebedden. Volgens de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* kwam het terecht in het ‘allerliefst boudoir’ van de koningin.¹⁰⁰

Behalve de hunebedden bezochten de koninginnen ook de ‘Ballerkuil’ in Rolde. Volgens de overlevering vond hier in de Germaanse tijd ‘het rechtsgeding’ plaats. Speciaal voor koningin Wilhelmina werd een reconstruerende toneelvoorstelling gegeven over hoe in het verleden in de Ballerkuil recht werd gesproken. ‘Een goed denkbeeld was het, door het aanschouwen aan onze Koningin een denkbeeld te geven van eene der belangrijkste gebeurtenissen in het leven onzer voorvaderen, en wel van de ruwe bewoners der Drentsche oerwouden.’ Na afloop van het nagespeelde ‘geding’, ‘het vrij gericht van de Drentsche mannen’ waarin een schuldige vogelvrij verklaard werd, kwam de in het wit geklede profetes Irmingarde ‘blootshoofd en met hangende haren’ haar profetie uitspreken. Op alle aanwezigen maakte de plechtigheid ‘in deze vreemde omgeving van prachtig eikenhout’ een diepe indruk; ‘ook op onze Koninginnen, die de handeling aandachtig volgden.’¹⁰¹

Rancuneuze bestuurders en andere gevoeligheden

Niet alle bezoeken aan provincies werden op initiatief van koningin Emma afgelegd. Kort na het bezoek aan Friesland en Groningen in 1892 circuleerden in de Zeeuwse pers berichten dat de koninginnen het jaar daarop Zeeland zouden bezoeken. ‘Dit bericht werd later onjuist genoemd, doch nog meermalen kwam dezelfde mededeeling voor, maar steeds gevolgd door tegenspraak. Sedert 1862, toen Koning Willem III in de laatste helft van de maand Mei een groot aantal plaatsen in Zeeland bezocht, had men in die provincie geen koninklijk bezoek van eenigen duur gehad.’¹⁰²

In 1894 kregen de Zeeuwen een uitgelezen gelegenheid om de koninginnen zélf uit te nodigen om naar Zeeland te komen: het standbeeld van Michiel de Ruyter werd verplaatst naar de boulevard van Vlissingen en zou officieel opnieuw onthuld worden. In een brief herinnerden de bestuurders van het departement Vlissingen der Maatschappij Tot Nut van ’t Algemeen de koningin-regentes er aan dat het standbeeld in 1841 was onthuld door koning Willem II in bijzijn van zijn drie zonen. Dit was een grote eer geweest voor de geboortestad ‘van den grooten Admiraal’ die ‘zooveel voor zijn Vaderland heeft gedaan’. Het bestuur ‘veroorloofde’ zich daarom kennis te geven van de voorgenomen onthulling. Mocht het de koningin-regentes behagen om daar, samen de jonge koningin, bij aanwezig te zijn: het bestuur zou bij het bepalen van datum en tijdstip daar graag mee rekening houden. Het bestuur schreef niet alleen een uitnodigingsbrief, maar tipte ook de pers: op dezelfde dag sprak de *Vlissingsche Courant* schriftelijk de hoop uit dat de nieuwe onthulling een aanleiding zou zijn voor een koninklijk bezoek. De *Middelburgse Courant* kon na dagen van geruchten melden dat de regentes zou ingaan op de uitnodiging. Men had dit reeds kunnen vermoeden:

⁹⁹ Brief van E.A.O. de Casembroot aan koningin Sophie, d.d. 13 juli 1851. KHA A46-IVc-28.

¹⁰⁰ Van der Sanden, *Reuzenstenen op de es*, 127.

¹⁰¹ Kepper, *Gedenkboek*, 285-286. Uit archeologisch onderzoek, uitgevoerd in oktober en november 1998, blijkt dat Wilhelmina niet de juiste locatie van de Ballerkuil heeft bezocht. A. Ufkes, *Een verkennend archeologisch onderzoek naar de locatie van de Ballerkuil, gem. Aa en Hunze, Drenthe* (Groningen 1998).

¹⁰² M.M. de Lange Boom, *Neerlands Koningin en de Koningin-Regentes in Walcheren. Gedenkboek van Harer Majesteiten verblijf aldaar, 21-25 augustus 1894* (Middelburg 1895) 1.

op het Middelburgse Abdijplein waren meer werklieden dan voorheen bezig met de restauratie van de gebouwen.¹⁰³

Na een uitgebreide correspondentie met de lokale bestuurders onthulde koningin Wilhelmina op 23 augustus 1894 in de stromende regen het standbeeld en legde er een lauwerkrans. Zij verontschuldigde zich vervolgens tegenover de Vlissingse burgemeester voor haar zenuwachtige gedrag en slechte handschrift op de officiële oorkonde: ze was zo nat als een kat.¹⁰⁴ De onthulling was onderdeel van een vierdaags bezoek aan Walcheren, terwijl koning Willem III in 1862 nog uitgebreid andere Zeeuwse eilanden had aangedaan. De hofmaarschalk had voor die gelegenheid stoomjacht De Leeuw laten volladen met onder meer drie pond thee en koffie. Voor de koninklijke lekkerbek werden ook krenten, rozijnen, amandelen, vijgen, dadels, ossenhaas ingeslagen. Lamsvlees, ossentongen, ham en rookvlees vormden de hoofdmaaltijden aan boord.¹⁰⁵

Goed voorzien van lekkernijen had Willem III onder meer Goes uitgebreid aangedaan, maar in 1894 werd de stad letterlijk gepasseerd. Pijnlijk getroffen schreef een aantal inwoners van Goes, gesteund door hun burgemeester, daarom een protestbrief aan de koningin-regentes. De inwoners van Zuid-Beveland verzochten de majesteiten hen, ‘al ware het slechts enkele uren’, in hun woonplaats te mogen begroeten om ‘hunne warme hulde en oprechte aanhankelijkheid te toonen’. Om tegemoet te komen aan de inwoners schreef De Ranitz terug dat de koninklijke trein op 25 augustus tussen 9.33 en 9.38 zou stoppen op het perron opdat ‘HHMM dan door meerderen zullen kunnen gezien worden’.¹⁰⁶

De koninginnen kregen bovendien op alternatieve wijze een kennismaking met de rest van Zeeland: in Middelburg werden jonge meisjes bijeen gebracht die gekleed waren in lokale, onderling afwijkende, traditionele klederdracht. Na een voorstel in de *Middelburgse Courant* hadden zich in diverse Zeeuwse plaatsen subcommissies gevormd om meisjes te selecteren die een ovatie konden brengen aan de koninginnen tijdens in hun residentie in Middelburg. Op de eerste dag van hun bezoek ‘beschouwden’ de koninginnen belangstellend de klederdrachten en hun levende modellen. In de ochtend waren alle meisjes al gefotografeerd. Een album met foto’s en kostuumbeschrijvingen kon later aan de belangstellende koninginnen ten geschenke worden gegeven. ‘Des middags maakten de meisjes een rijtoer door de stad en het laat zich hooren, dat zij veel bekijks hadden; het was werkelijk een interessante groep, en de getuigenis mag worden afgelegd dat hier een goed denkbeeld goed verwezenlijkt was.’¹⁰⁷

Voor de bezoeken aan de provincies Noord-Brabant, Limburg, Drenthe en Overijssel nam de regentes vervolgens zelf het initiatief.¹⁰⁸ Uit de correspondentie met de Limburgse gouverneur Ruijs de Beerenbrouck blijkt dat De Ranitz vooraf goed polste in hoeverre de koninginnen daar welkom waren en wat de ontvangstmogelijkheden waren. Niet alleen Ruijs bleek problemen te hebben bij het bieden van een geschikt logement aan de koninginnen: het *gouvernementshôtel* van ’s Hertogenbosch was ongeschikt en noodgedwongen verbleven de koninginnen daarom in gehuurde vertrekken van ‘het fraai en uitstekend ingerichte hotel

¹⁰³ De Lange Boom, *Neerlands Koningin en de Koningin-Regentes in Walcheren*, 2, 8, 13-15, 17, 30.

¹⁰⁴ Kepper, *Gedenkboek*, 168-170, 173, 177-178. Saxton Winter, *Toen onze koningin nog een prinsesje was*, 109-111. Zie voor de relatief uitgebreide correspondentie: KHA A47-IX-3.

¹⁰⁵ KHA E10a-Id-11. ‘Stukken, afkomstig van de hofmaarschalk des Konings, betreffende de reizen van Z.M. in Overijssel en Zeeland.’ J.H. de Stoppelaar, *Willem III in Zeeland. Gedenkboek van Zijner Majesteits verblijf in dat gewest. 21-30 mei 1862. Eene bijdrage tot de kennis der tegenwoordige gesteldheid van Zeeland en zijne bewoners* (Middelburg 1863) passim.

¹⁰⁶ KHA A47-X-13, no. 1345 en 1346. Originele brief: A47-X-113, no. 1345 en 1346.

¹⁰⁷ De Lange Boom, *Neerlands Koningin en de Koningin-Regentes in Walcheren*, 40. Kepper, *Gedenkboek*, 166-167.

¹⁰⁸ KHA A47-X-14, uitgaande posten 441 en 442 d.d. 8 maart 1895 (CdK’s Noord-Brabant en Limburg), A47-X-14, uitgaande posten 1419 en 1420, d.d. 21 juni 1895 (CdK’s Overijssel en Drenthe).

Keizer Karel' in Nijmegen en reisden op en neer naar de Brabantse hoofdstad. Koningin Emma liet, tijdens haar tafelrede, met een steek onder water merken dat dit haar onaangenaam was geweest: 'Indien de Koningin in later jaren andermaal uwe Provincie mag bezoeken, zal het gebouw, waarin Provinciale Staten ons dit feestmaal aanbiedt, geheel voor Hare ontvangst zijn ingericht; maar inderdaad, uwe Provincie heeft ons getoond, dat niet dáárop behoefde gewacht, om ons te bewijzen hoezeer het Huis van Oranje haar lief is; daarvan getuigt boven alles de uiting van oprechte liefde en trouw, waarmede wij hier in Noord-Brabant worden ontvangen.'¹⁰⁹

Des te pijnlijker was het voor sommige provinciale bestuurders dat hen niet eens werd gevraagd of zij de koninginnen konden ontvangen op een feestmaal. Op 2 september 1897 stuurden Gedeputeerden Staten van Gelderland een uitnodigingsbrief met een ondertoon. Zij waren blij dat zij een paar dagen eerder in de gelegenheid waren geweest om 'Uwe Majesteit' hun hulde te bieden tijdens een bezoek. Op uitnodiging van het stadsbestuur van Arnhem waren daar de Groote Kerk en het protestantse weeshuis bezocht. Vervolgens was een bezoek aan het landgoed Sonsbeek gebracht, de behuizing van de 'Industrieschool voor meisjes' waarvan koningin Emma beschermvrouwe was.¹¹⁰ Dit was echter niet het bezoek geweest dat de provinciale bestuurders beoogd hadden. 'Tevens moge het ons vergund zijn, Uwer Majesteit eerbiedig in herinnering te brengen, dat de Staten van Gelderland reeds in 1893 den wensch hebben uitgesproken Uwe Majesteit in hun midden te zien. Toenmaals kon daaraan, tot hun groot leedwezen, geen gevolg gegeven worden, aangezien Uwe Majesteit, blijkens eene ons daaromtrent geworden mededeeling, zich destijds genoopt heeft gezien een officieel bezoek aan de hoofdstad van Gelderland nader uit te stellen.' De Provinciale Staten nodigden haar daarom alsnog uit: 'En het is ons derhalve een groot voorrecht Uwer Majesteit namens de Staten van Gelderland te verzekeren, dat zij het als eene groote en eene bijzondere voldoening zouden beschouwen Uwe Majesteit in hun midden te mogen zien op een door Haar te bepalen – kan het zijn niet al te ver verwijderd – tijdstip, en zich te mogen veroorloven Uwer Majesteit alsdan een maaltijd aan te bieden, daarbij de hoop uitsprekende, dat die aanbieding welwillend door U, Mevrouw, zal worden aanvaard.'¹¹¹

De Ranitz dupliceerde de brief en krabbelde zijn eigen exemplaar vol met slecht leesbare aantekeningen. Vervolgens schreef hij een formeel antwoord: in 1893 was dan wel een wens geuit, maar de Provinciale Staten waren er niet op teruggekomen en er was 'nimmer een rechtstreekse uitnodiging tot HHMM gericht'. De provinciale bestuurders hadden ook niets van zich laten horen nadat onlangs het bezoek aan de stad Arnhem bekend was gemaakt. Het was de regentes echter aangenaam om halverwege oktober deel te nemen aan een maaltijd op een nader te bepalen dag.¹¹²

Kort daarop ontving koningin Emma van de Gelderse Gedeputeerde Staten opnieuw een brief. 'Mevrouw! Het was ons een groot voorrecht van Uwer Majesteits particulieren Secretaris, Jhr. S.M.S. de Ranitz, een schrijven te mogen ontvangen waarin ons werd medegedeeld, dat Uwe Majesteit gaarne gevolg zal geven aan de uitgedrukte wensch van de Provinciale Staten in dit gewest, en met Hare Majesteit de Koningin zal deelnemen aan den maaltijd Hare Majesteiten aangeboden door de vertegenwoordiging van Gelderland. Wij kunnen Hare Majesteit mededeelen, dat deze blijde tijding, door de Provinciale Staten officieus te zamen gekomen, met hooge ingenomenheid is begroet. Wij hopen, dat het Uwe

¹⁰⁹ Brief Ruijs de Beerenbrouck, 7 juli 1894. KHA A47-X-112, no 1245. Kepper, *Gedenkboek*, 221, 227.

¹¹⁰ Bezoek op 28 augustus 1897. Zie voor beschrijvingen: Kepper, *Gedenkboek*, 304-305. Uitnodigingsbrief en brochure Sonsbeek: KHA A47-IX-3.

¹¹¹ KHA A47-X-159, no. 1716. Brief van Gedeputeerde Staten van Gelderland aan koningin-regentes Emma, 2 september 1897.

¹¹² Aldus De Ranitz in zijn brievenboek: KHA A47-X-1716, uitgaand op 7 september 1897.

Majesteit zal behagen om nader den juisten dag van Uwe komst en die van Hare Majesteit de Koningin te willen doen mededeelen.’¹¹³

Slot

In zijn werkarchief liet De Ranitz niet alleen een lange lijst met genodigden voor het diner na en een gedetailleerde opgave welke behoeftige onderdanen een weldadige gift kregen, maar ook uitgebreide lijsten van personen die op 16 oktober 1897 door koningin Emma ter audiëntie in Arnhem werden ontvangen. In de loop der jaren hadden de koninginnen diverse bezoeken gebracht aan steden in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht en gingen in op uitnodigingen van de stadsbesturen van de provinciehoofdsteden voor een feestelijke maaltijd. Leden van de Provinciale Staten van deze provincies waren soms aanwezig, maar boden zelf geen maaltijd of feestprogramma aan.

Koningin Emma bezocht samen met haar minderjarige dochter alle provinciehoofdsteden, maar dat was niet hetzelfde als een bezoek brengen aan alle provinciale bestuurders en tijdens een feestmaal de wederzijdse loyaliteitsbanden benadrukken. De regentes bevestigde of herstelde naar eigen zeggen tijdens de tafelredes met haar bezoeken in het land de band tussen Oranje en Nederland nadat haar echtgenoot jarenlang onzichtbaar was geweest als gevolg van ziekte. Met de beschreven elegante oplossing voor de gekrenkte Gelderse ego's toonde koningin Emma tegelijkertijd dat zij open stond voor aanpassingen en compromissen als dit gevraagd werd.

Oude tradities werden gecombineerd met een educatief programma. Miss Saxton Winter noteerde het resultaat. ‘Langzaam, maar diep en vast, wortelde zich in het hart der jonge Koningin een diepe, alles overheerschende liefde voor haar eigen vaderland, met de gedachte, dat geen persoonlijk offer voor het welzijn van dat vaderland ooit te groot zou kunnen zijn, en met den vurigen wensch, eenmaal een waardige afstammeling van het Huis van Oranje met zijn schoone tradities te worden.’¹¹⁴ Op afstand keek grootvorstin Sophie met voldoening toe. Zij was blij dat de reizen naar tevredenheid verliepen want het was belangrijk dat Wilhelmina alle provincies leerde kennen. Dat was een informatiebron die belangrijk was voor haar toekomst.¹¹⁵

¹¹³ Brief van Gedeputeerde Staten van Gelderland aan koningin-regentes Emma, 15 september 1897. KHA A47-X-159, no. 1716. Per telegram liet De Ranitz vervolgens op 27 september 1897 weten dat de koninginnen op 16 oktober 1897 aan een diner zouden deelnemen: KHA A47-X-19, no. 1852 uitgaand.

¹¹⁴ Saxton Winter, *Toen onze koningin nog een prinsesje was*, 149.

¹¹⁵ KHA A47-IV-13. Grootvorstin Sophie aan koningin Emma, 26 november 1895.